

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

RÅDHUSPLADSEN I FORTID OG NUTID

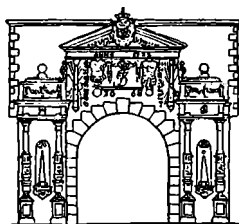

RÅDHUSPLADSEN
I FORTID OG NUTID

STEFFEN LINVALD

RÅDHUSPLADSEN

I FORTID OG NUTID

UDSENDT AF

KØBENHAVNS TURISTFORENING

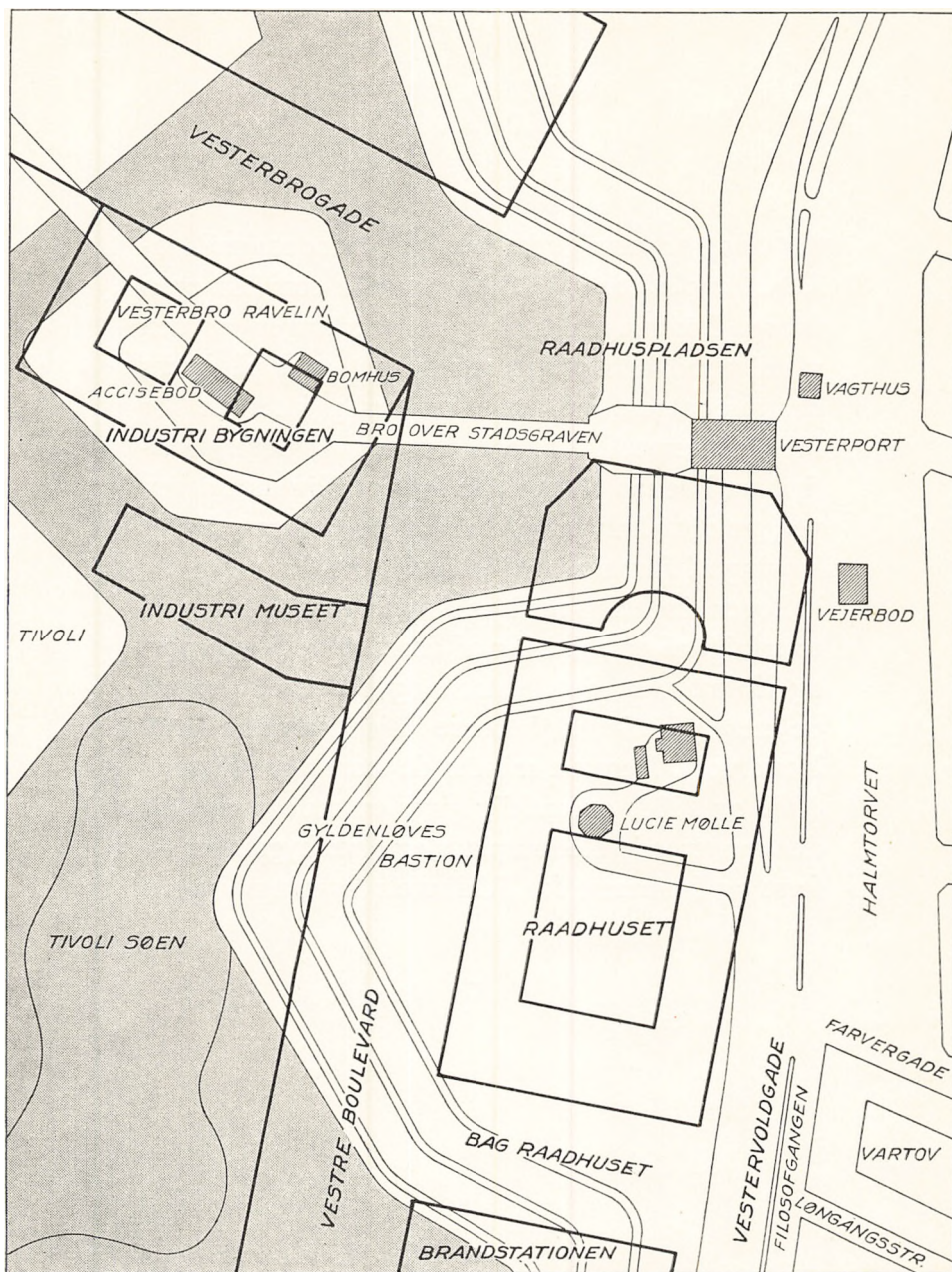
1953

Nielsen & Lydiche (M. Simmelkier) . København

KØBENHAVNS Turistforening udsender i år »Rådhuspladsen i fortid og nutid« som sin egen årbog. Foreningen mener, at skildringen af den vældige udvikling, der har fundet sted på byens centrale plads, må have en særlig interesse for medlemmerne. Vi bringer en tak til bogtrykkerfirmaet Nielsen & Lydiche for velvillig medvirken ved genoptrykningen af bogen, der er skrevet i anledning af firmaets jubilæum fornylig.

Bogen indledes med et kapitel om Vestervold efterfulgt af en skildring af den snævre Vesterport og Halmtorvet, dets historie og bebyggelse, og af de mere prominente beboere i ejendommene langs Vestervold. Dernæst mindes de store udstillinger i 1872 og 1888, og endelig gives en redegørelse for den nuværende Rådhusplads og dens bygninger — først og fremmest for Rådhusets bygningshistorie.

København, februar 1953.

Vestervolds beliggenhed i forhold til den nuværende Rådhusplads' bebyggelse 1910.

ALLEREDE for 6000 år siden færdedes der mennesker på den nuværende Rådhusplads. Ved Øresunds kyst, der dengang gik helt op til den nedlagte Muslingeskal foran Rådhuset, lå en af ertebølletidens bopladser, hvis efterladenskaber, værkstedsaffald og talrige flinteredskaber i de senere år er kommet frem for dagens lys ved de store grundudgravninger, der har fundet sted her.

Men der skulle dog hengå henved 5000 år, før der opstod en egentlig landsbymæssig bebyggelse. Hvor landevejen fra roskildeegnen endte ved kysten, og overfarten til de store markeder ved Haløre i nærheden af Skanør fandt sted, lagdes i slutningen af oldtiden og den tidligste middelalder spiren til vor tids København. Derfor er kvarteret omkring Vestergade byens ældste. Her lå den store ting- og markedsplads — nutidens Gammeltorv — og muligvis har her også ligget en kongsgård, som menes at have givet navn til den senere købstad.

Stedet nævnes første gang i Knytlingesagaen, da Svend Estridsen 1043 i et søslag ved Aarhus blev overvundet af Magnus den Gode og med resterne af sin flåde flygtede til Sjælland, hvor han søgte tilflugt ved Havn.

Men foruden Vestergade-byen fandtes der ved Gammelbodehavn i egnen syd for den senere Nikolaj Kirke en mere interimistisk bebyggelse af handelsboder, som om efteråret, når sildefiskeriet i sundet gik ind, var befolket af tilrejsende købmænd og markedsgæster.

Virkelig betydning fik Havn dog først, da Valdemar den Store ca. 1158 skænkede den tillige med halvdelen af det tilstødende herred til Absalon, der forenede sin gejstlige værdighed med krigerens og politikere-rens rolle og klart må have indset dette steds strategiske beliggenhed. På en lille holm ud for kysten byggede han 1167 en efter datidens forhold

stærkt befæstet borg, der senere blev til Københavns Slot, »og dette hans ringe værk«, skriver Saxo, »blev landet til stort værn, thi sørøverne holdt ikke mere af at ligge der i nabolaget, og landets børn kunne fra nu af trygt færdes i farvandene«.

Det var sikkert også Absalon, der afstak byens ældste grænser og anlagde en vold, der strakte sig fra stranden ved Løngangstræde langs med Vester- og Nørrevoldgade tværs over Kultorvet til Gothersgade og Kongens Nytorv, og som endte ved stranden langs Vingårdstræde. I 450 år bevarede byen denne udstrækning. Først under Christian IV udvidedes den 1618 med anlægget af Christianshavn og en halv snes år efter med Ny-København — det kvarter, der ligger mellem Gothersgade, Kongens Nytorv og Kastellet.

Vort kendskab til Absalons vold er kun ringe. Grundgravninger i Landemærkets og Møntergades nordre ende, på Nørrevold ved anlægget af boulevardbanen og i Vartovs gård har vist, at den bestod af et ganske lavt, mandshøjt dige af ler fra den foranliggende smalle og ikke særlig dybe grav, der gennem en rende modtog sit vand fra Peblingesøen. På toppen af volden stod et »plankeværk« af lodrette egestolper med vandret plankebeklædning, og ved de vigtigste udfaldsveje har der sikkert været porte af træ. Særlig modstandsdygtig har denne befæstning ikke været. 1259 gennembrød fyrst Jarimar af Rügen, under kampen mellem Christoffer I og ærkebiskop Jacob Erlandsen, »byens planker« på hjørnet af Nørre- og Vestervold, der hvor nu Jarmers Taarn er beliggende.

Godt 100 år senere omtales Vesterport og Nørreport for første gang i roskildebispenses jordebog, men hvordan de har set ud, vides ikke. Derimod ved vi, at Absalons vold i 300 år ansås for en fuldt ud forsvarlig fæstningslinie, og endnu da Christian I 1455 besluttede at istandsætte den, er det ikke en mur, han ønsker at opføre, men at »vor købstad København skal fuldkommen plankes og fastgøres med broer«¹), og det skønt København var rigets vigtigste by og landets hovedstad.

Først i slutningen af 15. og begyndelsen af 16. årh. blev den omgivet med en virkelig mur. I en oversigt over byens regnskaber fra 1510 er-

farer vi således, at »fredagen næstfor apostlene Simon og Judas dag« gjorde borgmester Hans Bogbinder over for rådet og i nærværelse af rodemestrene rede for de penge, han havde oppebåret på stadens vegne »til den bygning og fastheedt (fæstning) omkring København by, hommeyder (forværker), Østerport og andetsteds omkring byen, hvor behov gjordes«²). På dette tidspunkt er opførelsen af muren, Østerport og anlægget af forværkerne altså igang, men byggearbejderne må have strakt sig over en længere årrække, thi endnu 1523 nævnes byens planer udfor Studiestræde³).

Senest i forbindelse med dette arbejde må den indre Vesterport i hvert fald være blevet bygget. Dens nøjagtige beliggenhed blev konstateret 1930 ved nedsætningen af en telefonbrønd i Vestervoldgades kørebane på Rådhuspladsens nordøstre del ud for Vestergade, hvor man stødte på middelalderlige murrester af denne — Københavns ældste grundmurede Vesterport.

Byens belejring og overgivelse til Frederik I 1523 gav sikkert stødet til en yderligere forbedring af fæstningsværkerne. Af frygt for at Christian II skulle vende tilbage med en hær og flåde, forstærkedes voldens mest sårbare punkter — portene — med runde forværker eller skanser. I nogle notitser om stadens ekstraordinære indtægter og udgifter efter 1523 nævnes, at Hans van Ryen og Velem Runge fik en sum til »at bygge den skanse med ved Køge Barfred«. Køge Barfred er sikkert identisk med Vesterport, thi kort efter får Hans van Ryen udbetalt, hvad »han var til agter og havde udlagt på den skanse uden for Køge Barfred«⁴), og omtrent samtidig ydes der ham 19 mark, som han »havde kostet på den skanse uden for Vesterport«⁵). Disse to udtalelser viser, at Køge Barfred blot er et andet navn for Vesterport og ikke som almindelig antaget det tårn, der skal have ligget mellem vandtårnet på hjørnet af Løngangsstræde og Vesterport. Selve navnet er da kun en mindelse om, at igennem dette fæstningstårn (Barfred) førte vejen fra Køge ind til byen.

De urolige tider under Frederik I, reformationstidens brydninger og Københavns belejring, år 1536, hæmmede fæstningsværkernes fuldendelse. Endnu 1543 arbejdedes der på forværket, thi i dette år retter

København ca. 1600. Øverst Vestervold. Original i Det kgl. Bibliotek.

lensmanden på Københavns Slot, Anders Bille, på borgmestres og råds vegne en forespørgsel til Christian III om tilladelse til at nedbryde en mur omkring St. Clare Kloster, der efter reformationen var blevet indrettet til møntergård, og benytte stenene til runddelen ved Vesterport⁶). Tre år efter fik borgerne eftergivet et års byskat på grund af deres udgifter til denne⁷).

Betragter man det ældste kort over byen fra ca. 1600, er forværkerne rundede skanser, men i modsætning til Østerports er såvel Nørreports som Vesterports forværker ikke egentlige skanser, men en ø eller ravelin, der er omgivet af grave på alle sider.

Da Vestervold sløjfedes 1865, fandtes under Schacks Bastion fundamenterne til en ydre Vesterport og en række kampesten, der dannede lidt over en trediedel af en cirkel på omtrent 17 m i radius. De udgik fra det nordvestlige hjørne af portfundamenterne og har beklædt forværkets indre vold fod. På kortet fra ca. 1600 ses den ydre port på runddelens sydøstlige side til venstre for den ældste middelalderlige port ud for Vestergade. Den nævnes første gang 1583, da Christoffer Walken-

København set fra vest 1587. Midt i billedet Vesterport. Stik fra Braunius: Theatrum urbium.

dorf lod »mure en hvælving i Vesterport mellem begge portene og lod sætte med huggen sten, som vandet og slusen løber under«⁸). Den er ikke lagt i flugt med den gamle Vesterport, men af forsvarshensyn, for at man ikke skulle kunne skyde gennem begge portene på een gang, var den orienteret nord-syd i modsætning til den ældre ports beliggenhed, øst-vest. Som det væsentlig ses af opmålingen fra 1865, stod der dengang betydelig mere af den ydre port end ved dens udgravning 1941, da dens beliggenhed ud for busstoppestedet på den store »helle« midt på pladsen atter blev fastlagt. Medens dens flankemure endnu 1865 var bevaret i en højde af 3,5 m, hvoraf 2,5 m ragede op over en brolægning af mindre kampesten i portgennemkørselen, fandtes nu kun dens fundamenter af rå kampesten og portgennemkørselens brosand. Det fremgår også af den gamle opmåling, at i hvert fald portens nedre partier har været bygget af kamp, men der er intet i vejen for, at den foroven kan have været opført af teglsten.

Når man dengang skulle »på landet« uden for Vestervold, måtte man først passere den indre port, dernæst en bro over den indre stadsgrav til ravelinen, hvor en buet vej førte hen til den ydre port og broen over den ydre grav. Sandsynligvis er det denne bro, der nævnes 1541 i en oversigt over byens indtægter og udgifter efter 1523, hvor Lauritz Jensen får 29 mark »for en bro, han lod lægge på stadens vegne ved Vesterport øst op til volden«⁹).

Omtrent fra samme tid som det ældste kort over byen er det ældste prospekt, der er udført 1587. Såvel på dette som på Hans Kniepers næsten samtidige tapet fra Kronborg med portrættet af Christian III ses den ydre Vesterport, ganske vist delvis skjult af det halvrunde forværk, og yderbroens pæleværk. »Bygningen har hverken gavle eller tag, men på stikket ses små murtinder over hjørnerne og måske et halvtags-hus oppe på platformen, hvis dettes forekomst da ikke blot skyldes kobberstikkerens misforståelse af originaltegningen«¹⁰). Der foreligger imidlertid også den mulighed, at dette halvtags-hus er et krudtkammer, thi 1613 erfarer vi, at der arbejdes på at indrette et »krudtkammer over Vesterport«¹¹). Men der er jo intet i vejen for, at der allerede tidligere har været et sådant mere primitivt indrettet rum over porten, på hvilket sted det var sædvane at anbringe krudtmagasinerne.

Den indre port må have virket langt mere imponerende. På det berømte stik af byen set fra syd efter v. Wicks i 1728 på Rådhuset brændte maleri får man et tydeligt indtryk af dens udseende. Den er to stokværk høj, har saddeltag og gotiske kamtaggavle, der er orienteret øst-vest. Den ydre port ses ikke, idet den skjules af volden.

Gennem hele det 16. årh. arbejdedes der på befæstningen, og især var Christian III ivrig for dens forbedring. Hyppigt vender han i sine breve tilbage til den. Således skriver han 1545 fra Kolding, at borgerne må beholde nogle penge, indtil han selv kommer til byen, »dog at de lade begynde og færdiggøre og ved magt holde deres bys volde og befæstning«¹²), og i 1551 får borgmestre og råd tilladelse til at oppebære tolden på vin og øl »for at København så meget desbedre kan blive bygget og forbedret på volde og grave«¹³). Muligvis har den sachsiske fæstningsingeniør Hans van Diskou, der 1558 indkaldtes til Danmark, ikke blot ledet Krogens befæstning, men også gjort sin indflydelse gældende på fæstningsbyggeriet omkring København. Der er al mulig grund til at tro, at det er hans forslag, Christian III omtaler i et brev af 11. september 1558 til statholderen Magnus Gyldenstjerne, hvori han fortæller, at »han har beset den ham sendte skabelon på den befæstning, som skal foretages for vor købstad Kiøbenhavn«¹⁴), og at den har behaget ham, men at han foreslår, »graven bliver gjort 100 sko bred og

Detaille af Hans Kniepers tapet. Til venstre i baggrunden Vesterport.

40 sko dyb, og er der for lidt vand på 3 alen, at I derfor efter lejligheden lader gøre, så der kunne blive 6 eller 7 alen vand udi graven, om det står til at gøre«. Større forbedringer er imidlertid ikke blevet foretaget, og 1572 var befæstningen så forfalden, at der udstedtes en kgl. befaling om, at »den må blive hjulpet og forbedret, såfremt at byen skal kunne blive forsvaret, om noget påkommer«¹⁵), men først 1606 iværksattes en større ombygning af den gamle vold efter italiensk-nederlandsk forbillede, og de runde forværker erstattedes da af femsidede bastioner.

Mellem porten og Jarmers Taarn nøjedes man dog med at forhøje den gamle vold, hvorimod den helt fornyedes på strækningen Vesterport-Kalvebod Strand, idet den lagdes ud på den vestlige side graven, der blev reduceret til møllegrav for vandmøllen ved Vandkunsten, medens en anden grav blev udgravet vest for den ny vold.

Dette arbejde påbegyndtes 1615, da der sluttedes kontrakt med graverne Anders Nielsen og Just Melchiorson, »at de skulle lade grave og opsætte en runddel udenfor farveriet med brystværk, samt graven at grave og volden at opsætte og forfærdige fra fornævnte farveri (på Vartovs nuværende plads) og til den runddel ved Vesterport. Volden samt runddelen 7 alen høj foruden brystværket, der skal være 3 alen højt, og en bænk. Volden 22 alen bred med brystværket, graven 62 alen bred og 5 alen dyb«¹⁶). Da anlægget af den ny fæstningslinie imidlertid kun skred langsomt frem, blev dens fuldendelse 1618 overdraget ingeniøren Abraham de la Haye, og allerede 1619 var den så vidt, at det blev pålagt ham, at »opsætte og forfærdige« et stor kat på forværket, d. v. s. forhøje bastionens spids¹⁷).

Ved ravelinens udvidelse og omdannelse til bastion blev den middelalderlige Vesterport gjort overflødig. Måske blev den nedrevet, og denne antagelse bekræftes af kortene over byen fra denne tid, thi efter 1620 forekommer den indre port ikke på nogen af dem, idet kun den ydre findes afmærket. Samtidig opførtes en ny bro mellem denne og landevejen på den anden side stadsgraven. Dens udførelse påtager murmesteren Simon Simonsen sig 1619. For hver af dens 10 piller får han 24 rdl. Vejbanen, der var af træ, skyldes derimod tømmermesteren Vidt Kra-

København set fra havnen 1611. Detaillé af stik efter forsvundet maleri af v. Wick.

gen, men allerede året efter måtte pillerne af hensyn til vandstanden i graven forhøjes ligesom den ny kam, som skulle stemme vandet op, der var bygget 1618 af huggen sten, og i hvilken der var blevet indrettet en sluse¹⁸).

Ved kammen delte vandet sig, dels til graven, dels til den såkaldte Walkendorfs hvælving, hvorigennem det lededes ind under hvælvingen under den nu nedlagte bro mellem den ældre, sikkert forsvundne indre port og den tidligere ravelin.

Udgravningerne til »den underjordiske« 1941 og bunkersudgravningerne 1944-45 bragte, foruden dele af den middelalderlige indre brosmurværk, rester af Walkendorfs hvælving fra 1583 for dagens lys. Dennes videre forløb ind under Helmerhus var allerede blevet konstateret 1865 og igen 1892. Også denne del kaldes Walkendorfs hvælving, men dette beror ganske sikkert på en misforståelse, idet det efter al sandsynlighed er den, der hentydes til, når det 1620 meddeles, at murmesteren

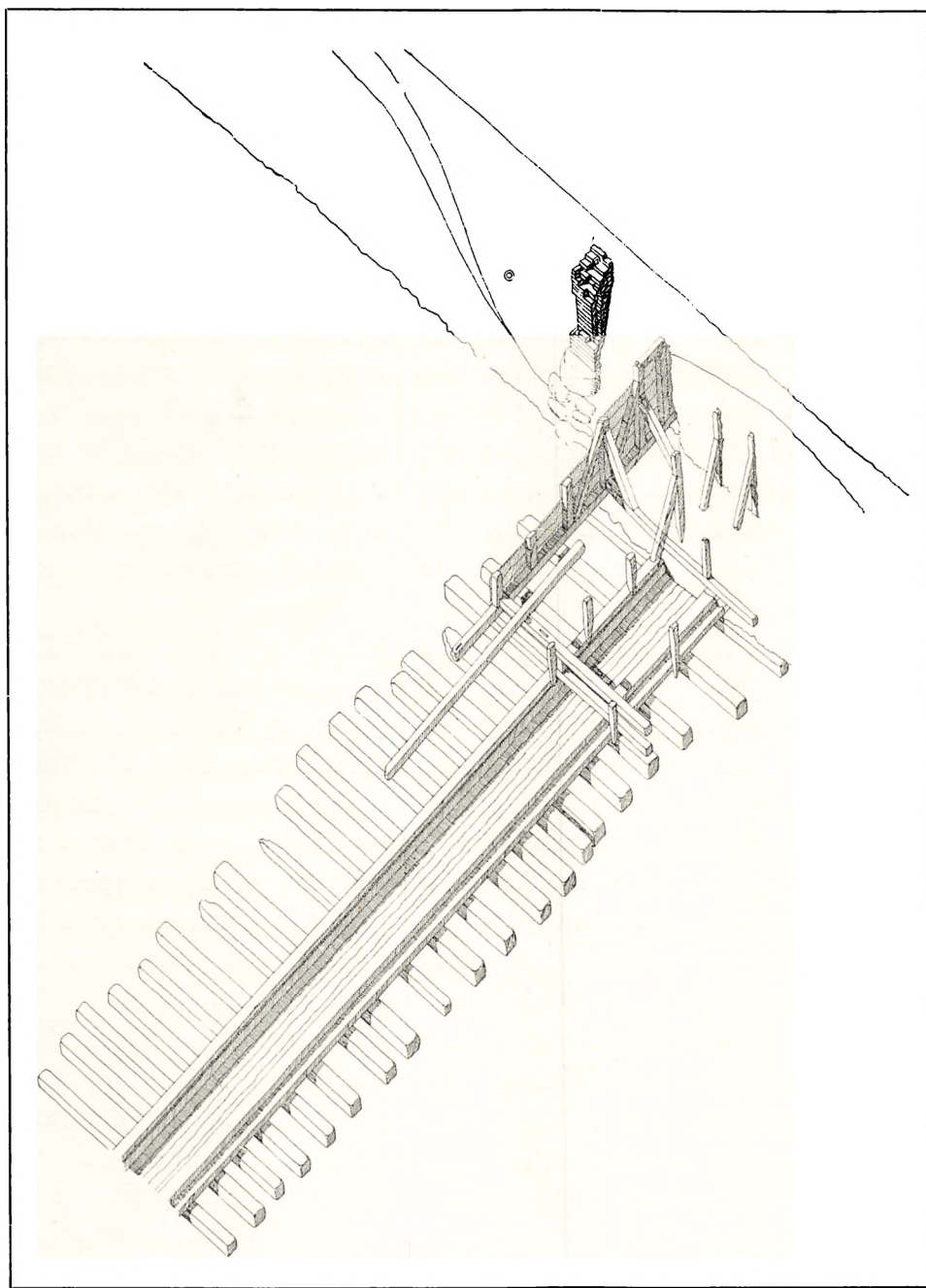
Rasmus Berner påtog sig »at opmure og fuldfærdige 18 piller og 9 buer under den hvælving, som går fra graven ind igennem volden til den mølle for den Vesterport«¹⁹). Ved udgravningen 1865 fandtes netop på dette sted 18 piller med buer imellem, der har dannet hvælving over vandrenden ud til graven omkring bastionen. Så vidt den gamle opmåling lader sig bedømme, synes det, som om renden oprindeligt har været åben ligesom renden øst for broen, der blev udgravet 1941. Først ved ravelinens udvidelse til bastion er den blevet overbygget med en hvælving. Fra den tid stammer sikkert også forskellige mindre ændringer på hvælvingen under selve den gamle bro, der blev konstateret ved udgravningerne 1941 og 1945.

Den mølle, der omtales 1620, er en vandmølle, der lå på den østlige side af den gamle indre bro, og som blev drevet ved overfald af vandet, der strømmede ud af Walkendorfs hvælving. Fra møllen fortsatte vandet sit løb gennem den allerede omtalte åbne rende ind i den tidligere stadsgrav, der som nævnt fungerede videre som møllegrav for vandmøllen ved den nuværende Vandkunst.

Endnu 1941 var så store dele af denne rende bevaret, at den kunne rekonstrueres på papiret. Bunden bestod af planker, der var lagt på et fundament af kampesten, og siderne af lodretstillede stolper, der på siden var beklædt med brædder, medens mellemrummene mellem de to lag var fyldt med sand. Midt i selve renden var der for møllevandet indrettet et smalt afløb af træ og en slusemekanisme, der kunne regulere vandstanden. Dette afløb er sikkert bygget omkring 1620, thi dette år holdtes der syn på møllen, og det forlangtes da, at »renderne under hjulene, som vandet haver sin gang, vil færdiggøres og kan med en ringe ting udrettes og forfærdiges«. Tømmermester Vidt Kragen forpligter sig til at udføre dem — »alt dog med kongens eget tømmer«²⁰).

Alligevel var møllen ikke færdig i året 1624, men i 1636 må den i hvert fald have været fuldendt, thi i dette år bliver Anders Koch møller mod til gengæld at holde den »med sine seks gænge ved lige for al den fejl, som der på kan gange«.

I tilslutning til befæstningsarbejderne moderniseredes den ydre Vesterport. Foran den gamle façade blev der opført en ny af gullandsk sand-

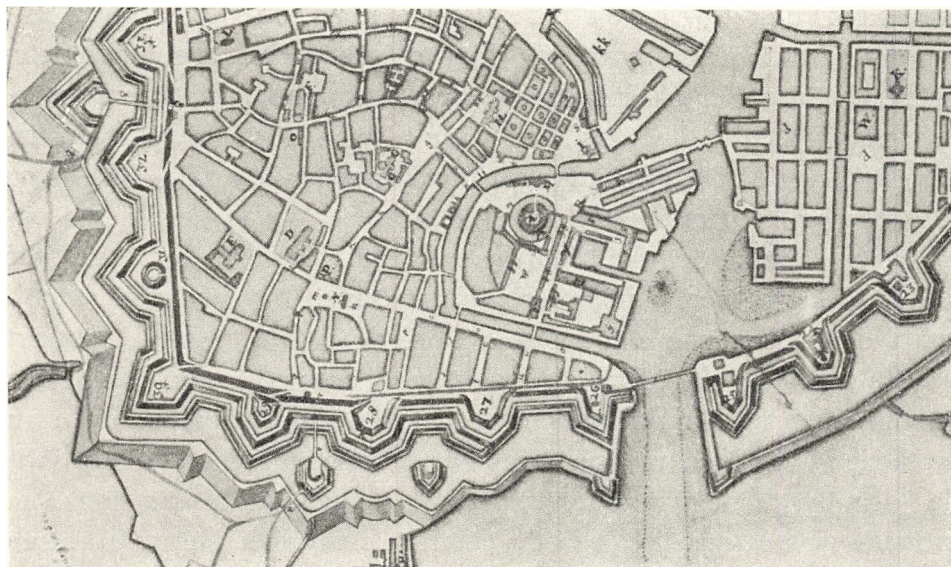
Rekonstruktion af vandrenden ved Vesterport. Opmåling af H. H. Engqvist 1941.

sten, hvis fundament delvis blev udgravet 1931. 1616 sluttedes der kontrakt med Lorentz Steenwinkel om at udføre dens skulpturelle udsmykning²¹). Tre år efter må arbejdet have været færdigt, thi den 23. juni 1619 påtog Samuel Clausen sig for 160 rdl. »den Vesterport her udenfor byen at skulle staffere og fuldfærdige for Hans Majestæt, med hans eget guld og farve«²²). Dette år fik porten også et højt spir, der blev opsat over kongens billede af tømmermester Vidt Kragen, og som blev tækket med skifer og bly af Jørgen Eiler og derefter forgyldt²³).

Under svenskekrigene blev befæstningen yderligere forbedret. Meget kunne man naturligvis ikke nå at udrette, men portene forstærkedes med raveliner. Vesterport var særlig udsat for den fjendtlige kanonild, og allerede i belejringens første dage blev spiret nedtaget, for, som Vartovpræsten Anders Mathisen Hjørring skriver i sin »Lejers Dagværk«, at »svale fjendens harm på det stene og splinter af spiret, som blev afskudte, skulle ikke skade og skænde vore egne folk, som på denne post oppassede«.

Efter krigen fik fæstningsværkerne deres endelige skikkelse. Ny København anlagdes, og volden mellem Nørreport og Kastellet fuldførtes, Kalvebodkvarteret syd for Stormgade opfyldtes, og Vestervold forlængedes i en lige linie ud til havnen. En halv snes år senere sluttedes voldringen omkring København med en udvidelse af Christianshavns befæstning mod nord i retning af Kastellet, mod syd i retning af Rysensteens Bastion for enden af Vestervold. 1686 opførtes Langebro, der spærrede for indsejlingen til havnen fra syd, medens toldbodbommen dannede den nordlige barriere. Samtidig forhøjedes den gamle vold, og bastionernes areal fordobledes, men bevarede deres femsidede form.

I slutningen af 1660'erne påbegyndte man Vestervolds modernisering, og 1667 arbejdedes der på fæstningsværkerne ved Vesterport²⁴). Den 22. marts gav kongen ordre til at optage alle ferskvandsfisk, der var i graven, og anbringe dem i hans nye fiskedamme²⁵), og få dage senere får chefen for Tøjhuset, Marquor Rotsteen, ordre til at udlevere en klokke til oberst Niels Rosenkrantz til brug ved »fortifikationsarbejdet uden for Vesterport«²⁶). Året efter flyttes porten hen til Lille St. Clemensstræde ud for den nuværende Frederiksberggade midt foran

Vestervold og en del af Christianshavns vold. Detaille af Gottfred Hoffmanns kort over byen 1687.
Københavns Bymuseum.

Rådhusets façade mellem nedgangen til tunnelen ved den nu nedlagte Muslingeskal og nedgangen på det sydligste sporvognshelle. Foran porten opførtes et muret brohovede med brystværk med skydeskår, hvis forreste tilspidsede del mod vest lå netop, hvor Nulstenen er rejst. Herfra udgik broen over stadsgraven til en sekskantet ravelin, hvor over vejen slog en bue forbi bom- og konsumptionshuset til den ydre bro over stadsgraven, der, ligesom det var tilfældet ved Christian III's anlæg, ikke lå i fortsættelse af den indre men havde en drejning mod nordvest. På ældre billeder af dette parti ser man, at de to broer var opført af murede piller, der bar vejbanen, som var af træ. På ravelinen ligger nu Industriforeningens store kompleks, men bygningens fire hjørner har ikke kunnet få plads på den, men er blevet bygget på den opfyldte stadsgravs tidligere areal.

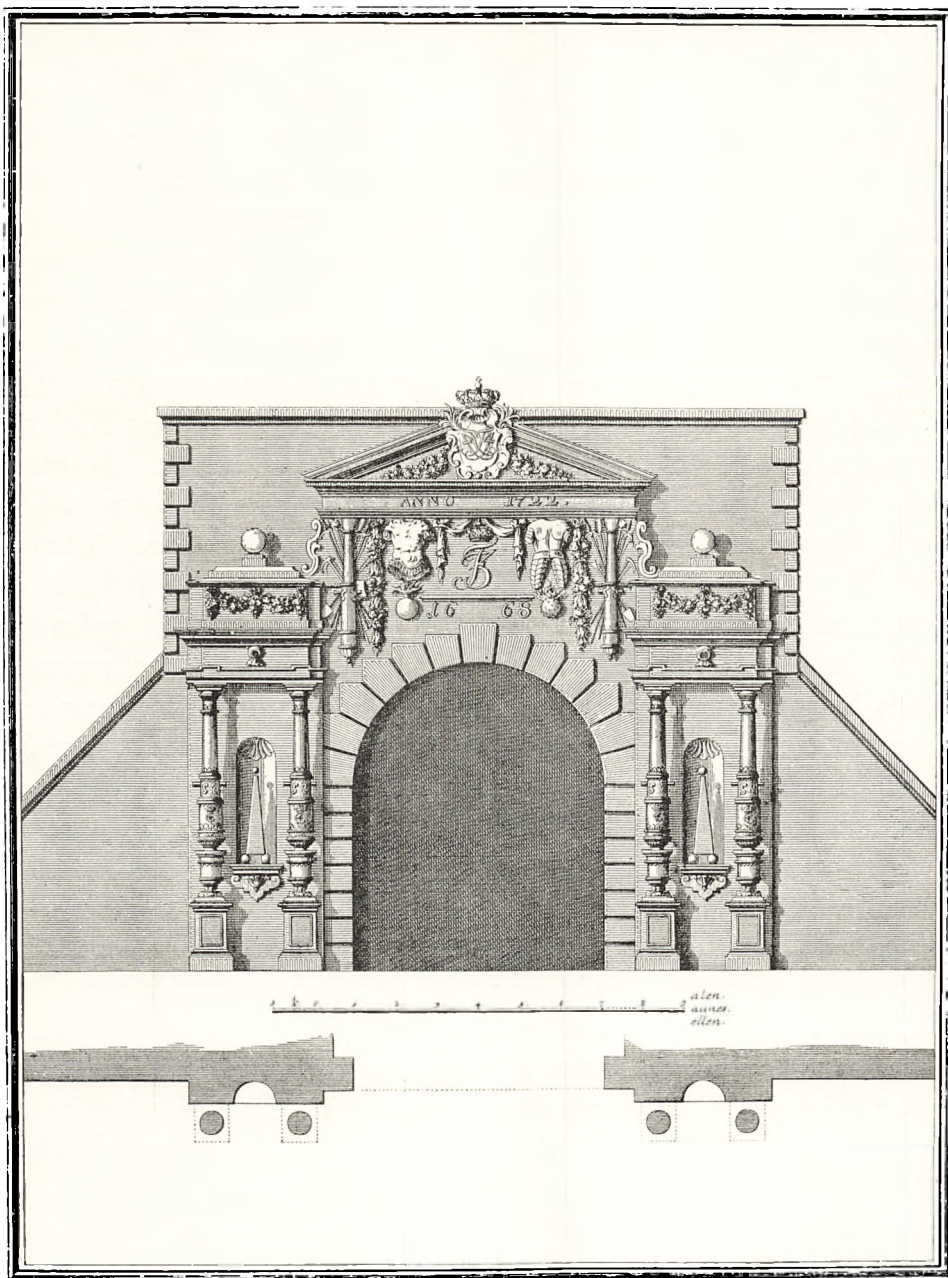
Nedrivningen af den gamle Vesterport var forbundet med store vanskeligheder, fortæller Hjørring. Soldaterne, som det var betroet, havde ordre til så vidt muligt at skåne stenene, men da de ikke kunne skilles fra kalken uden at blive hugget i stykker, fik de, »som denne

port havde muret og kalken ladet forarbejde en tilbørlig ihukommelse, der deres ben hvile udi graven«. Alligevel lykkedes det at redde størstedelen af skulpturen over på den ny port, hvor de »staa de samme stene med munitionens udhugning . . . endnu til syne, dog nogle udi Kiøbenhavns Belejring 1658 forskudt og igen ved stenhuggeres flid flikkede og fornyede og mangesteds forbedrede«. Portens façade kendes fra opmålingen i Thuras Danske Vitruvius fra 1746. »Det mest karakteristiske Træk i dekorationen er netop krigsarmaturerne, først og fremmest søjlerne, der er formede som kanoner, stablede ovenpå mørsere, dernæst trofærerne omkring Frederik III's navnetræk over portbuen. Disse sidste og guirlanderne, som skiller dem, er tydeligt prægede af den stil, som herskede i 1660'erne, medens portbuens kvadre og nicherne (men ikke de i dem opstillede pyramidespidser) nok kunne se ud til at stamme fra århundredets begyndelse, og alle de fire kanonsøjler bærer Christian IV's navneciffer« (C. A. Jensen).

Spørgsmålet er nu, om skulpturerne virkelig stammer fra Christian IV's tid. Blandt de fragmenter, der er bevaret, er de vigtigste to søjleskafter med hans kronede monogram og to sandstensmørsere. Den undersøgelse, Chr. Axel Jensen har foretaget, har imidlertid godtgjort, at disse ikke kan have været anbragt på den gamle port men sandsynligvis er kopier, udført i forbindelse med portens restaurering 1722, da Frederik IV lod sit sammenslyngede dobbelte monogram anbringe øverst i portfrontonen.

På Thuras stik mangler busten af Christian IV, skønt Hjørring beretter, at den sammen med den øvrige skulptur overførtes fra den gamle til den ny port. På dette punkt svigter hans hukommelse dog, idet den allerede 1674 nævnes i Kunstkammerets inventarliste, hvorfra den siden er kommet til Tøjhuset, hvor den nu opbevares.

Ved voldens modernisering og portens flytning blev vandmøllen foran den ældste Vesterport ubrugelig, idet vandtilførselen fra stadsgraven til den såkaldte Walkendorfs hvælving under bastionen tilstoppedes ved dennes udvidelse. Mølleren Johan Baneermand ansøgte derfor 1674 om »nogen vederlag og oprejsning« for det ham derved forvoldte tab²⁷). Derimod vedblev der helt op i forrige århundrede at være en åben rende

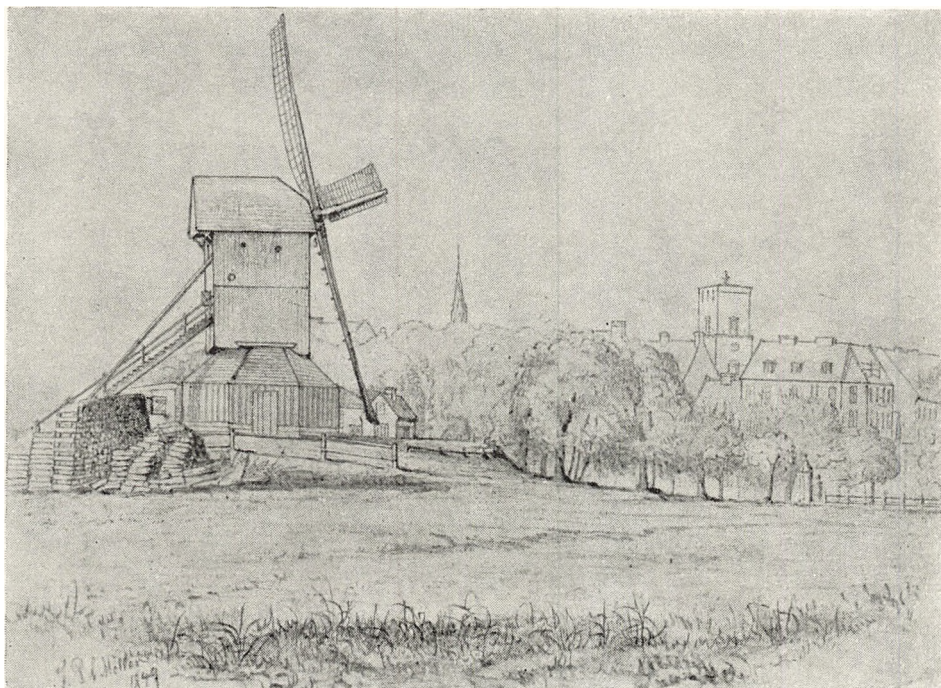
Den sidste Vesterport. Efter Thuras Danske Vitruvius.

mellem Vesterport og Kalvebod Strand. Den omtales gang på gang, og især giver dens rensning anledning til mange bekendtgørelser. Sandsynligvis må den ved rørledninger have været sat i forbindelse med Peblingesøen, idet den efter vandmøllens nedlæggelse er blevet anvendt som en almindelig hovedvandrende, hvorfra vandet gennem mindre træledninger fordeltes til de nærmest liggende brønde, således som ældre vandkort fra det 18. årh. og en for nylig foretagen større udgravning i Vestervoldgade ud for Vartov har bekræftet, idet man her, blandt andet for enden af Farvergade, stødte på en stor fordelingsbrønd.

Kort efter portens flytning, anden juledag 1668 om aftenen mellem kl. 6 og 7, brast kammen udenfor den gamle Vesterport, og Hjørring gør sig mange bekymringer over, hvad der ville være sket, hvis denne ulykke var sket på et andet tidspunkt. Han anker over, at kammen ikke var af granit men bygget af »lette mursten« i form af en kasse fyldt med jord. Hvis den var bristet under en belejring, eller det var lykkedes fjenden at komme hen til den og få den tømt for jord og »i steden for jorden sætte deres mine af træværk op mod muren, at de så uformærkt kunne kommet igennem kammen hen ind under runddelen, hvor fornævnte magt lå på for den hele by, og der under gjort miner at sprænge den med krudt, så at de på en tid kunne sprængt både runddelen og kammen, at vandet i en hast kunne af graven udløbet, at de strax til storm overfaret, den stund de belejrede havde været i konfus over sligt hastigt overfald«.

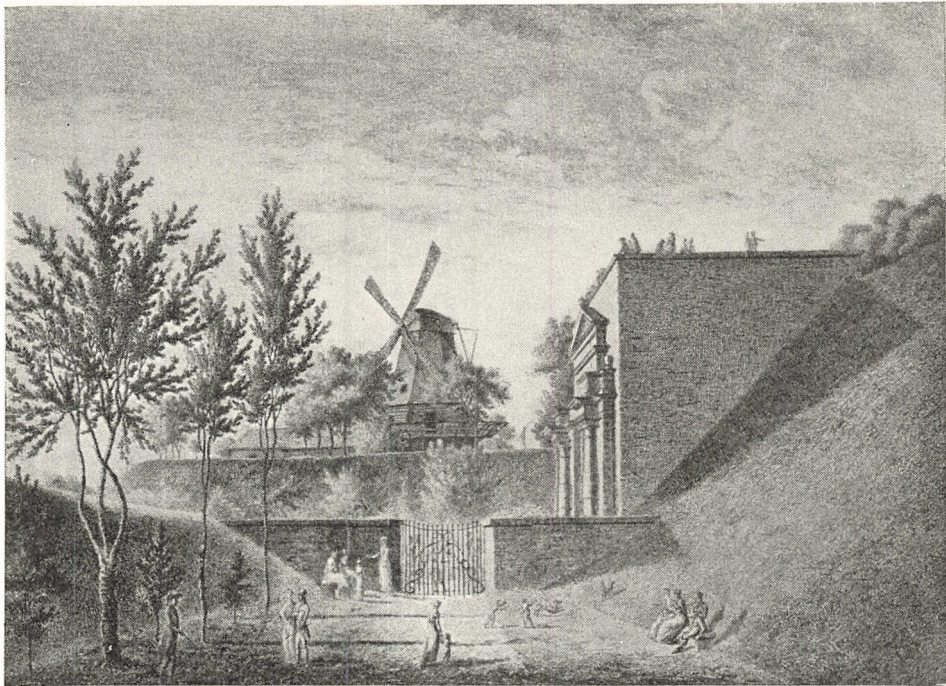
Den ny Vesterport var mod syd beskyttet af Gyldenløves Bastion på Rådhusets nuværende plads, opkaldt efter Frederik III's søn Ulrik Frederik Gyldenløve, og mod nord af Schacks Bastion på Helmerhus plads, opkaldt efter en anden af Københavns navnkundige forsvarere under belejringen, feltherren Hans Schack. På den sidste bastion lå Store Kongens Mølle og på den første den såkaldte Lussemølle, hvis egentlige navn var Luciemøllen. Dens vinger gik rundt netop på det sted, hvor nu borgerrepræsentationens sal er beliggende i Rådhusets mellembygning.

Møllerne på Vestervold er sikkert først blevet bygget henimod midten og slutningen af det 17. årh., hvorimod der langt tidligere har ligget

Luciemøllen på Gyldenløves Bastion, nu Rådhusets plads. Tegning, Joh. P. C. Møller 1849.
Københavns Bymuseum.

møller udenfor det egentlige fæstningsterræn. 1511 tillader Kong Hans således, at en bygning udenfor Vesterport, som borgmestrene og rådmændene har opført, må blive stående foreløbig, da den ikke er »vore møllere till forfang«²⁸), og 1558 pålægger Christian III stadtholderen Herluf Trolle at skaffe sig underretning om, hvorvidt kongen skal bestoede opførelsen af en maltmølle og en krudtmølle ved Vesterport eller give staden tilladelse hertil²⁹), men der foreligger intet om, at møllerne skulle ligge på selve volden, og dette bekræftes såvel af Braunius stik af byen set fra vest fra 1587 som af von Wicks prospekt af København set fra Amager 1611, hvor der kun er møller udenfor porten langs den senere Vesterbrogade. På volden får de sandsynligvis først plads efter dens modernisering med de femkantede bastioner. Således bortforpagter Christian IV 1620 den hollandske vejrmølle, »vi nu nyligen haver ladet opsætte og bygge paa den skanse ved Vesterport«³⁰). Bortset fra vand-

Kirsebærgangen set mod Store Korgens Mølle på Schacks Bastion. Til højre Vesterport.
Radering, Elias Meyer ca. 1800.

møllen, som imidlertid ikke kan kaldes en rigtig voldmølle, var der vist nok i lange tider ikke andre møller, der lå i direkte tilknytning til voldarealet. 1669 får mølleren Hans Hoppe tilladelse til at opføre en mølle på Gyldenløves Bastion, den senere Luciemølle³¹), men enten er denne brændt, eller også blev den aldrig bygget, thi 1697 får en vis Jürgen Gosbruch tilladelse til at bygge en vindmølle her³²). På denne tid er Store Kongens Mølle på Schacks Bastion sikkert også blevet bygget.

Gennem århundreder dannede voldene grænsen mellem by og land. Her befandt man sig i den fri natur, her legede børnene, og her sværmede de unge elskende i de lyse sommernætter, og her promenerede det adstadige borgerskab i deres fritid.

Oprindelig var de helt ubevoksede — kun græsset kunne ikke holdes i ave. I første halvdel af det 18. årh. plantedes de store alleer. En af de mest idylliske var Filosofgangen, eller »Den filosofiske Gang« ved

Vestervolds indvendige side mellem Farvergade og Ny Kongensgade, der egentlig var blevet anlagt til ære for den kongelige familie, når den skulle til eller fra Christiansborg. På den anden side volden lå Kirsebærgangen, den sti, der snoede sig langs graven under store skyggefulde træer, og hvortil der krævedes et særligt adgangstegn. Både denne og Filosofgangen endte ved Vesterport, der uden tvivl var byens mest trafikerede port, fordi »alle, som kom enten fra fremmede steder eller fra kongerigets provinser, må tage deres vej der igennem«³³).

Stemningen ved Vestervold har blandt andet Elias Meyer fastholdt i et romantisk billede af Kirsebærgangens idyl omkring 1800, og den samme stemning har sikkert inspireret Oehlenschläger i St. Hansaften Spil, når han lader borgeren kigge ud af vinduet og sige:

Det er idag et dejligt vejr,
vinden vifter i voldens træer,

men ingen har dog som Poul Martin Møller forstået at udtrykke voldens friskhed en forårsdag:

Grøn er vårens hæk,
kåben kastes væk,
jomfruer sig alt på volden sole,
luften er så smuk,
deres længselssuk
kendes let på deres silkekjole.

Ved acciseboden .på ravelinen foran Vesterport opdager en hund en skinke, som en dame søger at gemme under sin kappe. Maleri, Vilhelm Marstrand 1831.
Københavns Bymuseum.

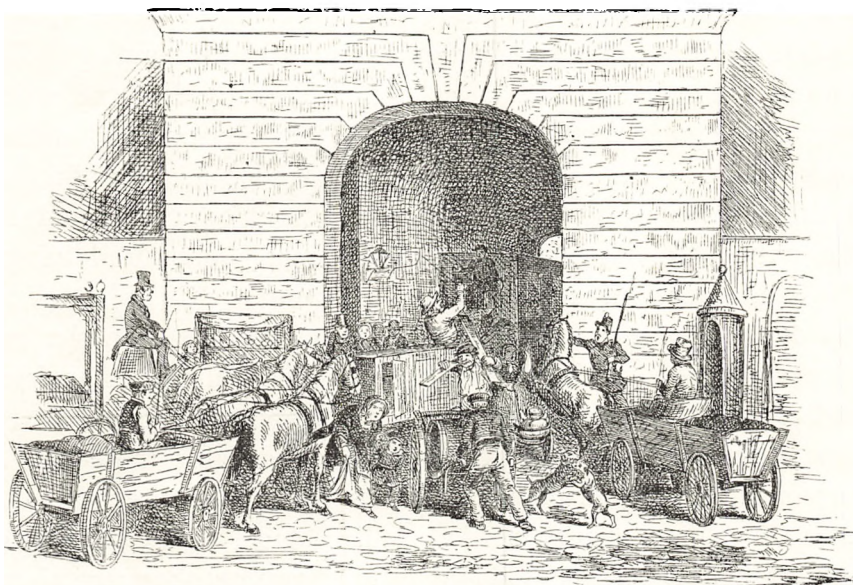
NÅR man vestfra ville ind i byen gennem Vesterport, blev man, inden dens snævre åbning kunne passeres, udsat for mange fortrædeligheder. Endog torvebønderne, der sørgede for hovedstadens daglige forsyninger af levnedsmidler, blev ikke skånet. Hvor Vesterports kobberbeklædte kompleks nu ligger, lå tidligere en accisebod, hvor der skulle erlægges en afgift — den såkaldte konsumtion — på indenlandske produkter, som indførtes i byen. Knap havde vognene atter sat sig i bevægelse, før de i ravelinen blev standset af en bom, der var anbragt tværs over vejen for at forhindre dem i at snyde sig fra at betale bropenge — en godtgørelse for det slid vognene forårsagede på broerne over graven. Omkring midten af forrige århundrede var taksten to skilling, men om aftenen — om vinteren fra kl. 4 og om sommeren fra kl. 8 — erstattedes den af de dyre port- eller passagepenge, som kun enkelte særlig begunstigede var fritaget for. Om natten slap end ikke fodgængerne, idet de efter kl. 12 måtte betale en afgift på to skilling for at komme ind i byen.

Vanskelighederne øgedes yderligere af mængden af de vogne, der skulle passere igennem portene. Da disse, med undtagelse af Nørreport, om sommeren var lukkede fra kl. 12 til 3¹/₂ om natten og om vinteren til kl. 7, holdt der om morgenen lange rækker af bøndervogne udenfor og ventede på, at de skulle blive åbnet. »Nærmest porten var der kun en enkelt række af vogne, længere ude blev rækken dobbelt og på sine steder tredobbelt, og medens den forreste vogn holdt inde i ravelinen, kunne den sidste holde uden for søerne, langt ude på Nørre- eller Vesterbro«³⁴), men helt galt blev det, efter at store omnibusser og diligencer blev almindelige omkring midten af forrige århundrede. Da de kun vanskeligt kunne passere portåbningerne, spærrede de ikke blot for al

anden trafik, men udsatte også fodgængerne for at blive kørt ned. Fra 1842 har vi følgende skildring af forholdene ved Vesterport. »Når man ser de strømme af mennesker, som — tusinder efter tusinder — ofte bølge over broerne ved Vesterport, medens de mægtige omnibusser og postvogne foruden mangfoldigheden af mindre befordringsmidler bane sig vej gennem den levende masse, der ængstelig må trykke sig til siderne for ikke at blive knust under hjulene eller trådt af hestenes hove, når man ser, hvorledes folk samle sig uden for porthvælvingen, der dunder af den døende vognlarm, for at passe på det belejlige øjeblik, da de kunne styrte sig i det åbne fristed bag en indrullende vogn, og hvorledes de da i vild tummel med truende hestetrav bag efter sig, vælte igennem det dunkle rum og slæbe grædende børn eller åndeløse oldinge med sig på farten, ikke at glemme hine små, spinkle, tohjulede børnevogne, som nu er med overalt; når man da ser, hvorledes de, som ere slupne igennem denne nød, ofte må stå og længe vente med bekymring på deres slægtninger og venner, som de ere blevne adskilte fra i trængslen . . .«³⁵), så forstår man, at en forbedring var stærkt påkrævet.

Der fremkom da også flere forslag. 1843 ansøgte kommunalbestyrelsen således om, at Nørre- og Vesterport måtte blive udvidet, og det følgende år lagdes virkelig om sommeren en pontonbro for fodgængere over stadsgraven ved Vesterport, men efter et par års forløb fjernedes den atter. Omtrent samtidig — i 1845 — foreslog arkitekten J. D. Herholdt at indrette en tunnel tværs gennem volden på begge sider Vesterport, men trods forslagets fremsynede karakter kom der intet resultat ud af det; men at man havde blikket åbent for vanskelighederne, viser den konkurrenceopgave, Kunstakademiet stillede 1846 til den Neuhausenske præmie, der gik ud på at udfærdige et »projekt til en udvidelse og forskønnelse af Vesterport«.

En lille forbedring hidførte krigen 1848. Af hensyn til de kurerer, der kom med jernbanen, bestemtes det, at Vesterport ligesom Nørreport skulle holdes åben hele natten, men bommene lukkedes stadig kl. 12, og indtil det blev lyst, skulle der betales afgift. Fra 1852 opkrævedes passagepenge af fodgængere — dog kun indtil kl. 4 om morgenen — hvad der især kom de arbejdere til gode, som arbejdede i forstæderne.

Sådan en trængsel var der ved byens porte. Samtidigt tryk.

Fra 1. sept. 1853 bortfaldt afgiften helt for fodgængere og fra 1857 desuden for kørende og ridende.

På denne baggrund forstås det let, at der ikke rejste sig nævneværdig modstand, da portene jævnedes med jorden — tværtimod — deres fald hilstes med begejstring. 1856 nedreves Nørreport og året efter Vesterport, Østerport og Amagerport. Rent umiddelbart skulle man tro, at deres nedbrydning betød en væsentlig bedring af indkørselsforholdene til byen. I virkeligheden var det, da hovedvejene ikke udvidedes og broerne over gravene bevaredes i deres gamle skikkelse, kun en øjeblikkelig afhjælpning af det værste trafikkaos. Da yderligere forstædernes vækst i de følgende år tog et betydeligt opsving, var fordelene i længden ikke så store som først antaget. For Vesterports vedkommende skete der først en virkelig forbedring 1867, da et stykke af volden blev bortgravet og en del af graven tilkastet, hvorved der dannedes en bred passage som afløsning for Vesterports gab.

Dette initiativ vakte samme glæde som portenes fald en halv snes år tidligere. Ingen havde på dette tidspunkt den rette forståelse af de land-

skabelige værdier, som omgav vor hovedstad. Indtil da havde byen, som skuespillerinden fru Julie Sødring har fortalt, »fra Øresund og til Kallebodstrand [været indrammet] af et levende hegn: lysthaverne, voldene, kirsebærgangene og gartnerhaverne. Folk, hvis virksomhed bandt dem til byen, følte dengang mindre længsel efter landet, når den blide årstid kom, thi de behøvede jo kun at gå nogle få skridt, så var de midt i den skønne natur. Fra det øjeblik, mildheden mod vinterens slutning begyndte at komme i luften, den sidste sne svandt, og den lille velkendte sanger ovre i glaciets træer forkyndte, at nu var alle trængsler endte, fulgte man forårets gradvise frembryden fra dag til dag. Man frydede sig ved at se voldskrænterne lidt efter lidt dækkes af et lysegrønt tæppe, og med jubel hilste man de første blomster, de gule ranunkler, eller »smørblomster«, som de populært kaldes. Snart efter begyndte ahorntræerne på voldene at udfolde de brunlige blade, og nu gik det slag i slag, indtil kastanietræerne stod i deres fulde, gravitetiske pragt, tjørnene spejlede deres hvide slør i stadsgravene, og frugthaverne dannede et duftende, hvidt og lyserødt blomstervæld«³⁶).

Indenfor Vesterport lå det gamle Halmtorv. Oprindeligt havde der været bebyggelse helt ind under volden, men den 4. juni 1661 havde Frederik III bekendtgjort, at han ikke længere ville tolerere »nogen huse eller våning at ville have bestående så nær under fæstningen, at det kan være fæstningen præjudicerlig, medens at al den plads inden for gammel Vesterport (d.v.s. den ældste port ud for Vestergade) så og på denne side søerne og inden for Vartov (på hjørnet af nuværende Sortedams Sø og Østerbrogade) herefter skal blive ubebygget«. Til gengæld for dette indgreb gav man ejerne erstatning på Ladegaardsmarken udenfor søerne³⁷). Ti år senere oprettes der udenfor Vesterport et kvægtorv, den senere Trommesal³⁸), og den 11. juli 1682 gives der tilladelse til, at »den øde og ubebyggede plads fra Vesterport hen til Vartov« indrettes til høtorv, og samtidig tilkendegives det, at den skal gøres ryddelig og brolægges³⁹). Sammen med den del af voldgaden, der lå udfor Vestergade, dannedes således her et ret stort torv — det senere Halmtorv, der svarer til den nuværende Rådhusplads østligste del. 1684 bestemtes det yderligere, at det nyindrettede torv ligesom Gammel- og

Vesterports nedrivning 1857. Tegning, H. G. F. Holm. Københavns Bymuseum.

Nytorv og pladsen ved Nørreport mellem Nørregade og Fiolstræde på »torvedage og andre søgnedage« skulle benyttes til salg af korn, gryn, ærter, fedevarer, kalve, svin, gæs, ænder, høns, duer etc., samt kul, brænde, hør, halm, strølse, riskoste, tøndebånd og enhver slags egetømmer. »Og må amagere, urtegårdsfolk og fiskeblødere tilstedes at sidde ved siderne med hvis have vækst, fisk og andet, de kan have at sælge. Dog således, at ikke de gående og kørende derved forhindres«⁴⁰).

Da Gammeltorv imidlertid snart blev overfyldt med hør- og halmlæs, udstedte politimesteren Ole Rømer den 7. februar 1705 en forordning om, at alle disse vogne »skulle holde på de pladser, som ere inden volden ved Vester- og Nørre porte, og der have deres torve«⁴¹), hvorimod et forslag noget senere på året om at flytte hørtorvet udenfor porten blev afslået med den motivering, at det vanskeliggjorde opkrævningen af konsumtionen⁴²). Da pesten vinteren 1711 havde kulmineret, anordnedes det imidlertid at indrette et torv herude, »hvor bønderne som fra landet didkomme, kunne afsætte og sælge deres varer og igien tilkøbe, hvad de til deres brug kunne have fornødent«⁴³).

Halmtorvet og Vesterport set mod Store Kongens Mølle på Schacks Bastion. Akvarel, C. V. Eckersberg 1809. Københavns Bymuseum.

Det senere Halmtorv var da heller ikke særlig stort. Hele dets sydlige del fra Lavendelstræde til Farvergade benyttede Vartov som kirkegård, siden det 1665 havde købt hus på hjørnet af Vestervold og Løngangstræde, og senere blev denne også begravelsesplads for Vajsenhuset på Nytorv.

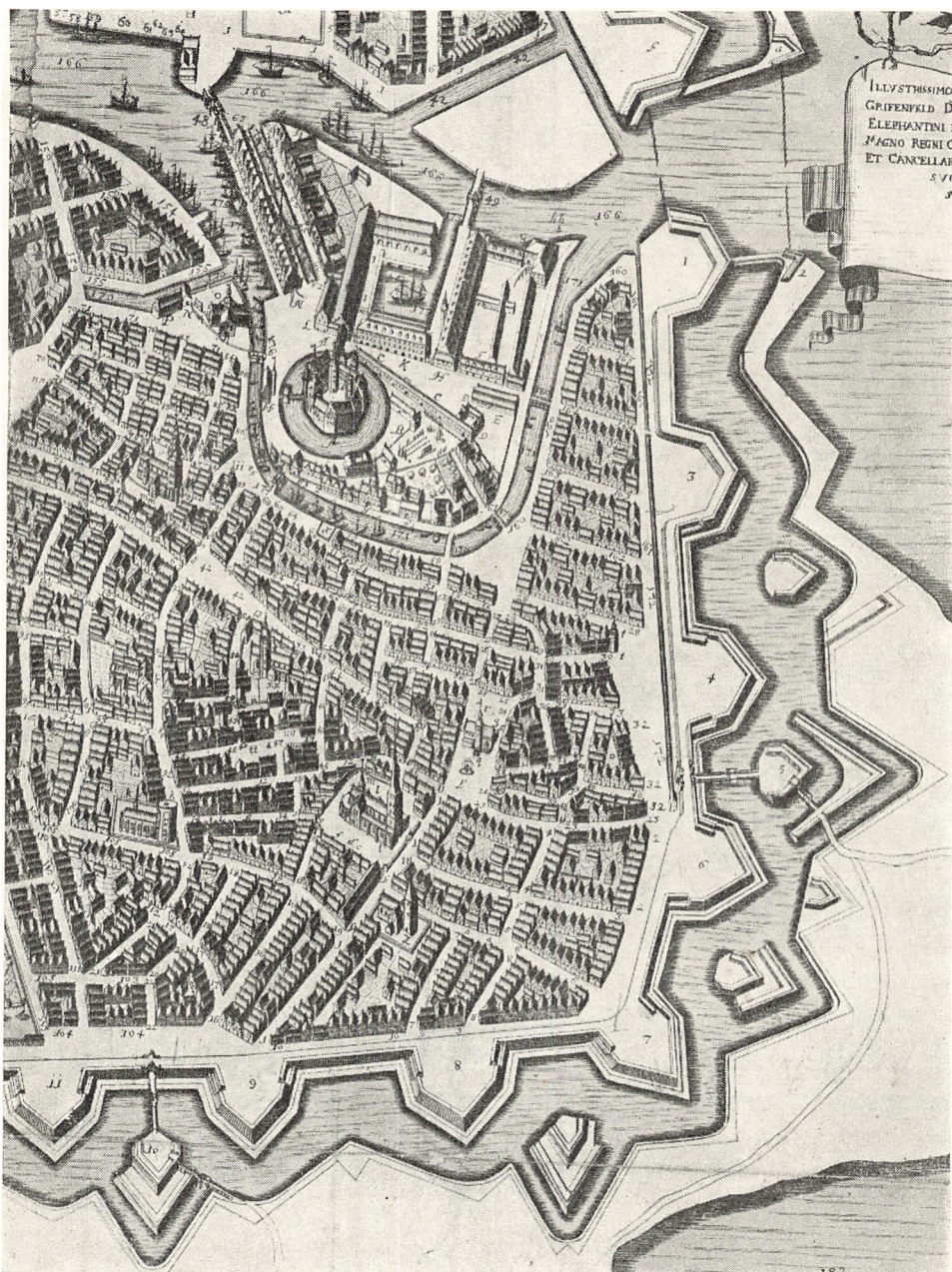
Da der 1722 sluttedes kontrakt med en række vognmænd om renlighed af byens gader, var det meningen, deres vogne skulle anbringes på en plads ved »Vartov plankeværk«, som de skulle have lov at indhegne »efter deres egen behag og magelighed«⁴⁴). Herimod rejste kongen imidlertid indvending og forlangte, velsagtens fordi han anså det for at være en altfor iøjnefaldende plads, at de selv skulle stille forslag om en anden⁴⁵). Først ved kirkegårdens sløjfning 1760 fik Halmtorvet den udstrækning, det bevarede til voldenes nedlæggelse.

Dets triste udseende omkring midten af forrige århundrede har Villads Christensen skildret: Umiddelbart inden for porten, fortæller han, lå til venstre »en slet vedligeholdt og stærkt tilsudlet vagtbygning og et

sprøjtehus, til højre en vejerbod på det dårlig brolagte Halmtorv. Da sansen for større renlighed og orden begyndte at vågne, var denne plads inden for Vesterport en af dem, som opmærksomheden først vendte sig imod; den kunne og burde se lidt bedre ud, thi de høje huse lige indenfor porten var efter datidens smag helt nette, og »Philosophgangen«, som strakte sig fra porten ned til Langebro, var en smuk og skyggefuld allé. Men det skur, der stod på Halmtorvet, var et fuldendt eksempel på, »hvorledes en vejerbod på et sådant sted ikke måtte se ud«, og vagt-husets façade var »et smudsigt plankeværk og nogle væmmelige lattriner«. Yderligere anvendtes pladsen til opstilling af gamle arbejdsvogne, og om sommeren hang her skørter og lagener på tørresnore og flagrede for vinden«⁴⁶). — Betydelig kraftigere udtrykte »Fædrelandet« sig om vejerhuset, som det kaldte et »skur [der er stillet] hen til parade allerforrest og midt på pladsen, som det kunne være en monumentalbygning«⁴⁷).

I adskillige årtier skæmmedes stedet desuden af et lille hus, som en gæstgiver fra Vestergade umiddelbart efter byens brand 1795 havde opnået tilladelse til at rejse ved Vesterports sprøjtehus af materialer fra sin brændte gård. Skønt det kun var ment som en rent midlertidig foranstaltning, gik huset dog i arv til hans søn og efter dennes død til hans enke. 1823 beordrede magistraten det fjernet, men det lykkedes alligevel enken at få tilladelse til at blive boende i det, så længe hun levede. Da hun døde 1840 flyttede imidlertid en plejesøn ind i det, men nu må magistraten have mistet tålmodigheden, thi kort efter 1841 er huset forsvundet⁴⁸).

Mærkeligt at pladsen her var så forsømt, da den jo var det allerførste, en rejsende vestfra så af den kgl. residensstad, og ovenikøbet lå her jo en række »nette« huse, som var beboet af ansete borgere.

Fugleperspektiv over den vestlige del af byen. Resen 1674.

GENTAGNE gange i århundredernes løb havde bebyggelsen indenfor Vesterport skiftet karakter og forandret udseende, men indtil opførelsen af de nuværende ejendomme mellem Vestergade og Vartov havde grundenes udstrækning kun i ringe grad ændret sig. Helt op til dette århundrede var nogle af de oprindelige matrikelskel bevaret, og de væsentligste forandringer, der var sket, var i virkeligheden en følge af Lille St. Clemensstrædes nedlæggelse og Frederiksberggades gennem-brydning efter byens store brand 1728.

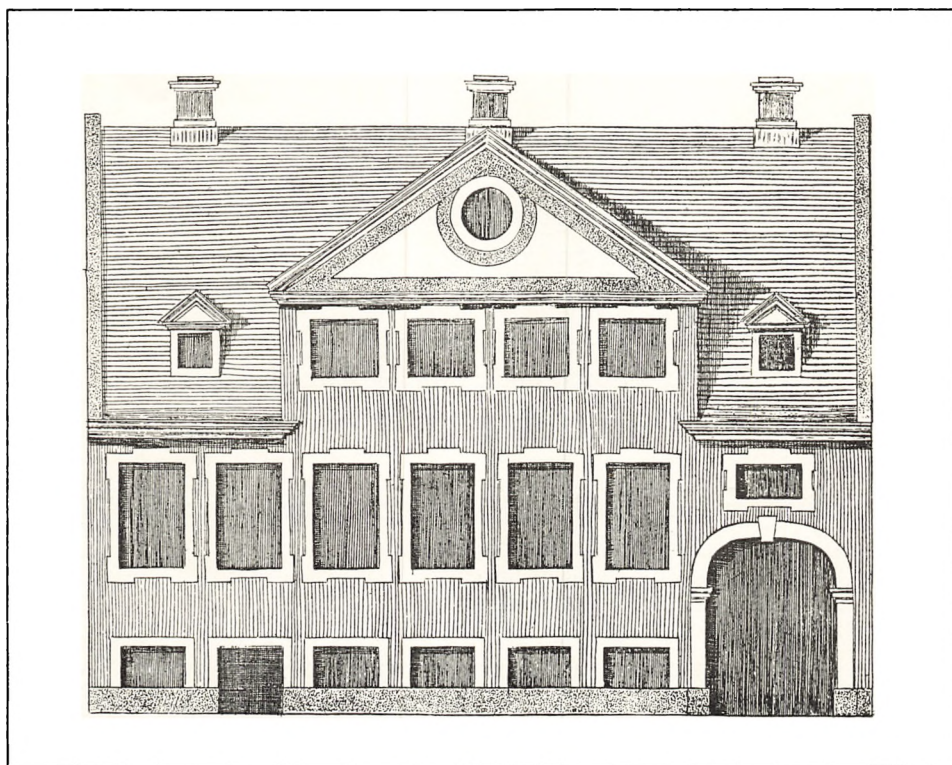
Da matrikelskel som regel er meget gamle, er der en overvejende sandsynlighed for, at grundene allerede i den ældre middelalder har haft samme udstrækning som sidenhen. Man fristes unægtelig til at tro, at de er blevet udstukket kort efter, at Absalon grundlagde det senere København og omgav byen med en vold og grav. Ganske vist kan deres historie ikke følges længere tilbage end til roskildebispens jordebog fra 1377, men betragter man de ændringer, der derefter er sket, er de indtil de seneste år så forholdsvis små og ubetydelige, at man nok ikke gør meget forkert i at slutte, at grundarealerne virkelig er så gamle som antaget. Således har en hel række grunde mellem Lille St. Clemensstræde og Farvergade samme udstrækning i jordebogen fra 1377 som ved grundtaksten 1689, men på dette tidspunkt er der dog begyndt at finde en deling sted. Delingen hænger sikkert sammen med befolkningens vækst. Omkring 1400 anslår man byens indbyggerantal til ca. 4000, men allerede et århundrede senere er dette tal vokset til ca. 10000. En så vældig forøgelse af befolkningstallet krævede naturligvis talrige nye boliger, men da byens område først udvidedes under Christian IV, opdeltes i stedet de store ejendomme, hvorved der blev plads til et forøget antal huse, akkurat ligesom man senere under den store bolignød i det 18. årh.

påbyggede husene den ene etage efter den anden. Alligevel foregik opdelingen af grundene kun langsomt, og først efter byens brand 1728 øgedes tempoet. Ikke mindre end fire ejendomme ved Halmtorvet blev da delt, og det ændrer intet i billedet, at de fleste af disse igen var samlet inden grundtaksten 1886. Dette år havde forøvrigt endnu fire grunde samme udstrækning som i 1689⁴⁹).

Selv om grundenes størrelse således i årenes løb har varieret — nogle er blevet slået sammen, andre blevet delt, medens flere er blevet udvidet på den bagved liggende St. Clemens kirkegårds bekostning — er det — trods alt — kun få forandringer, der har fundet sted. Helt op til begyndelsen af dette århundrede kunne de oprindelige matrikelskel spores talrige steder. For hjørneejendommenes vedkommende har særlige forhold dog gjort sig gældende, idet det navnlig var deres udstrækning, der ændrede sig ret væsentligt efter 1728, bl. a. på grund af den tidligere nævnte gennembrydning af Frederiksberggade og nedlæggelsen af Lille St. Clemensstræde.

Ved hjælp af skødeprotokoller og brandtaksationer⁵⁰) kan man imidlertid følge de enkelte ejendommers udvikling, deres ejerhistorie og indretning. Inden branden 1795 var de beboet af et temmelig jævnt klientel. På grund af deres beliggenhed umiddelbart indenfor Vesterport var øltappere og brændevinsbrændere, gæstgivere og hørkræmmere stærkt repræsenteret, men også mursvende, barberere samt slagtere fandtes blandt ejendomsbesidderne i det 18. årh. Efter branden 1795 fik husene fornemmere ejere. Således tilskødedes ejendommen på hjørnet af Vestergade, hvor Politikens hus nu ligger, 1796 justitsråd Jens Astrup og 1809 dennes svigersøn generalmajor Christian Friderich von Beck. Nr. 57 ved siden af gæstgiveriet Knapstedsgaard købtes 1810 af »assessor i Den kongelige landsoverret samt hof- og stadsret i Kjøbenhavn« Hans Casper Jacobsen og nr. 73 på hjørnet af Lavendelstræde 1797 af den kendte murmester Lauritz Thrane — men blandt de senere ejere var der dog som forhen også adskillige brændevinsbrændere og gæstgivere.

Ved den store brand 1728 var hele dette kvarter blevet luernes bytte. »Benevnte ildebrand begyndte i et hjørne-huus af en gade, som var dengang til, og kaldtes St. Clemmenstræde, som havde navn af en æld-

Fortegning til ildebrandshus. J. C. Krieger 1729.

gammel kircke St. Clementis-kircke Samme huus hvori den store ildebrand begyndte var, når man gick op til Vester-port på venstre hånd, det allerførste lige over for Vesterport og Vagt-huuset⁵¹), d.v.s. det sted, hvor nu Frederiksberggade udmunder i Rådhuspladsen. Huset tilhørte da »Signe salig Bøye Hanssøn«. Branden, der varede fra den 20. oktober om aftenen kl. 6 til den 23. oktober om morgenen, lagde 1670 huse i aske og ødelagde Vor Frue-, St. Petri-, Trinitatis-, Helligaands- og Reformert Kirke, Rådhuset, Universitetet med undtagelse af den middelalderlige Konsistoriumsbygning, Regensen, Walkendorfs-, Borchs- og Elers Kollegium, Bispegården og ikke mindre end 11 professor-residenser.

Det hus, hvori den var opstået, genopførtes omtrent på samme plads 1735 af brændevinsbrænder Povl Povlsen Gjerløf, der på facaden an-

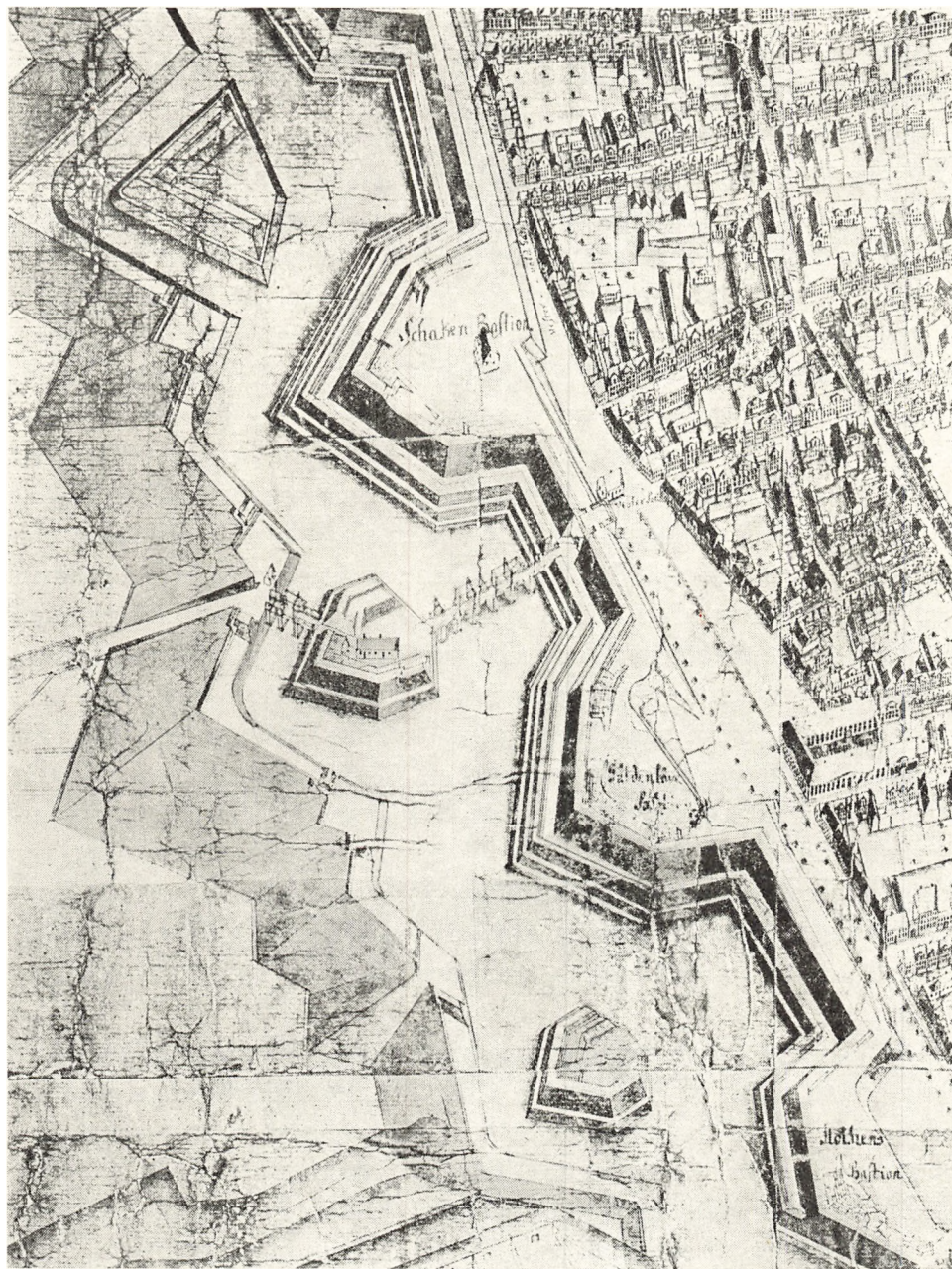
bragte et sandstensskilt med en indskrift til minde om den sørgelige begivenhed:

Stat læser, læs og græd, sec hver en tødel tegnet
Du ser udi mit skilt den ganske stad står blegnet
Ved ildens store magt, som icke tusind år
Kand vinde op igien, som skeede ved det sår.
Min formand brendte først ved en foragtet prose,
Da moxen Kiøbenhavn gik over udi ild
Bedrøved læser, føel, om ey din skoe med hose
Kand føle brandens vold, Gud dømte tie nu stil.

Dette skilt, der blev fundet 1902 under udgravningen til Absalons Gaard, opbevares nu i Københavns Bymuseum.

Knap 14 dage efter brandens ophør, var der blevet nedsat en reguleringskommission, der skulle udarbejde forslag til de ændringer i gadenettet, som var påkrævede, og planer til grundenes bebyggelse. I denne sad bl. a. generalbygmesteren I. C. Ernst, overlandbygmester Johan Cornelius Krieger og stadsbygmesteren Johan Albrecht Hiller, der dog få dage efter afgik ved døden og erstattedes af assessor Banner Matthisen, der ligeledes efterfulgte ham som stadsbygmester. Samtidig tilforordnedes kommissionen stadskonduktør Søren Balle, der skulle »når og hvor det forlangtes gå til hånde med målebrev og al anden oplysning«.

Blandt de forandringer, der fandt sted i gadeplanen, var, som allerede flere gange omtalt, anlægget af Frederiksberggade. Af hensyn til brandfaren besluttede kommissionen, at der for fremtiden ikke måtte bygges huse af bindingsværk men kun grundmurede bygninger, og Krieger udførte tre forbilledlige tegninger til borgerhuse, som udkom samlet i et lille hefte, der blev benyttet ved opførelsen af de såkaldte »ildebrands-huse«, der øverst midt over façaden har en karakteristisk kvistgavl. Bestemmelsen angående bindingsværket kunne imidlertid ikke overholdes, og 1731 fik man derfor tilladelse til selv at vælge, om husene skulle være grundmurede eller opført af bindingsværk⁵²). Betragter man stadskonduktør Geddes eleverede kort fra 1761 er hele den østlige side af

Den vestlige del af byen. Geddes eleverede kort 1760-61. Stadsarkivet.

Halmtorvet et typisk »ildebrandskvarter«. Samme stil kendetegner også Vartov, selv om senere ombygninger i nogen grad har ændret dets oprindelige udseende.

Vartov er byens ældste milde stiftelse, idet den stammer ned fra det, omkring 1296, af roskildebispens Johannes Krag oprettede Helligåndshus for fattige og syge, der af Christian I 1474 ophøjedes til et augustinerkloster. Kort før reformationen i 1530 omdannedes det imidlertid atter til hospital og forenedes med St. Jørgens og St. Gertruds hospitaler og to år senere med det nedlagte Graabrødrekloster. 1606 fik hospitalet overladt gården Vartov på Strandvejen, hvis navn det siden har båret. I disse idylliske omgivelser var det kun beliggende en snes år. Allerede 1630 flyttedes det nærmere til byen og fik til huse i en nyopført gård omtrent på hjørnet af Sortedamssøen og Østerbrogade. Denne bestod af to firfløjede bygninger, der lå på hver sin side af vejen. Den ene bygning rummede hospitalet, i den anden var ladegården indrettet, men begge var omgivet af en fælles vold og grav og ligesom Ladegaarden ved den senere Aaboulevard og »De højlærdes skanse ved Ravnsborg« et led i Københavns ydre befæstning. Svenskekrigene forjog imidlertid de gamle, og gården blev skudt i grus. I stedet fik de anvist bolig i en ejendom i Pilestræde og i Børnehuset på Christianshavn, men allerede 1665 købtes den gamle farvergård på hjørnet af Vestervold og nuværende Løngangstræde, hvor de fik deres fremtidige hjem. Det var forøvrigt denne ejendom, Tycho Brahe 1589 havde fået overladt tillige med det såkaldte Vandmølletaarn på den middelalderlige volds sydvestre hjørne, hvor det havde været hans hensigt at indrette et observatorium.

Da Vartovs beboere tog deres nye hjem i besiddelse, bestod det af fire fløje, tre til gaden og en i gården. Godt et halvt århundrede senere var denne bygning så forfalden, at man så sig nødsaget til at erstatte den med en ny og mere tidssvarende. Den 31. januar 1724 blev der derfor sluttet kontrakt med bygningsinspektøren Johan Cornelius Krieger om at opføre en ny, to stokværk høj, fløj langs Løngangstræde.

»Midt i denne bygning var forstum hospitalets kirke eller rettere kirkesal, hvor gudstjenesten blev holdet indtil 1755. Denne kirke gik op igjen-

Vartov set fra Løngangstræde. Maleri, Rach, Eggberg 1748-50. Nationalmuseet.

nem begge etagerne i hospitalets bygning og var åben på begge sider, så at gangen oven og neden til stødte til samme«⁵³). Alteret var anbragt på væggen ud mod Løngangsstræde, hvor der nu er indgangsdør, men oprindeligt var denne blind. På gulvet var stolestader, og på hver side af kirken var i begge etager en stor sygesal, således at lemmerne kunne ligge i deres senge og høre gudstjenesten. Ialt kunne fløjen rumme 200 gamle. Denne type alderdomshjem var velkendt bl. a. i Holland og Frankrig.

Da Løngangstrædefløjen var færdig, fortsattes byggeriet langs Vestervold, hvor den gamle bebyggelse nedreves 1726 og erstattedes af den nuværende fløj, hvor der foruden en sygeafdeling indrettedes køkken og borgestuer. Derimod har det sikkert ikke været meningen, at der også skulle bygges langs Farvergade, thi på denne side blev gården lukket med en mur. De indskrænkede pladsforhold tvang imidlertid snart Vartov til at bygge den tredje fløj, og 1743 påbegyndtes dens opførelse, muligvis under ledelse af arkitekten Philip de Lange. I dens vestlige del

indrettedes hospital og i dens østlige en forstanderbolig i stuen og på første sal en præstebolig. Udadtil fremtrådte Vartov nu som et typisk barokhus med trekantsgavle, kvaderhjørner og høje smalle vinduer med gråpudsede indfatninger.

Da Vartov var en institution, der var i stadig vækst, erhvervedes 1754 dets nabohus i Løngangstræde, og på grunden opførtes en selvstændig kirkefløj, medens den tidligere kirkesal inddrogtes i hospitalet. Som Christianskirken og Reformert Kirke er Vartov Kirke en salskirke, hvor alteret og prædikestolen er anbragt over hinanden på endevæggen. Alteret stammer fra den gamle kirke, men her var det ikke sammenbygget med prædikestolen. Kirkens øverste etage er ikke oprindelig. Som det ses på ældre billeder, lå gesimsen tidligere i højde med de to etager høje vartovfløje, og ud til gaden havde taget et mansardlignende udseende med en halvrund fronton over indgangsdøren.

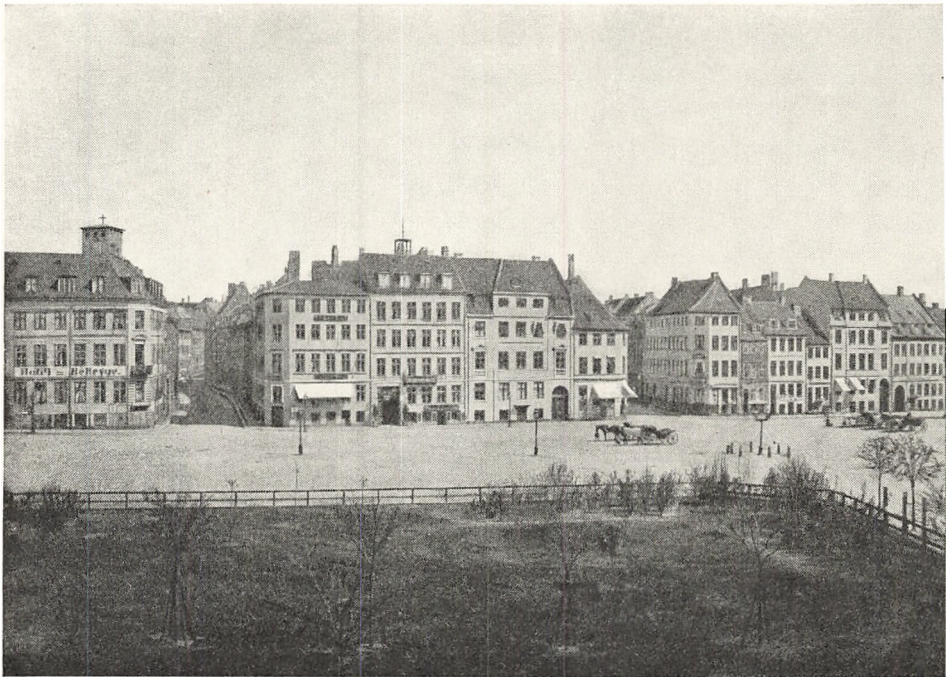
I henved 100 år bevarede Vartov nu denne skikkelse, men efterhånden forfaldt bygningen, og 1858 hed det: »Indretningen er meget forældet. Lemmerne ligge i store opstandersenge i værelser med indtil 100 senge, uden varme og med steen-gulv«⁵⁴). En modernisering var påkrævet, og under ledelse af arkitekten N. S. Nebelong påbegyndte man en større ombygning og udvidelse af det gamle kompleks. En etage påbyggedes, kvistene blev flyttet et stokværk op og deres antal udvidet. Farvergade-fløjen forlængedes mod øst, medens façaden på en ældre sidebygning i gården ændredes i overensstemmelse med de øvrige fløje. Indvendig opdeltede de store sale i mindre rum, stengulvene erstattedes af trægulve, og nye trapper, der lettete forbindelsen mellem de forskellige etager, blev indrettet. Ombygningen var ført til ende 1860, og der blev intet væsentligt foretaget ved bygningen før 1929, da arkitekt Aage Rafn opførte et sidehus i gården. 1935 blev kirken restaureret af arkitekt Helge Holm, men selve Vartov forfaldt mere og mere, og i nogle år var den truet af nedrivning, men 1947 overtoges den af Kirkeligt Samfund af 1898, der straks iværksatte en gennemgribende restaurering, som endnu knapt er fuldendt⁵⁵). Til minde om Grundtvig, der fra 1839—72 virkede som præst ved Vartov Kirke, ses i Grønnegaarden Niels Skovgaards statue af ham.

Interior fra Vartovs gård set mod Vestervoldgadefløjen.

Vartov er nu den eneste bygning på Rådhuspladsen, der vidner om »ildebrandsstilen«, idet hele den øvrige husrække blev lagt øde ved byens anden store ildsvåde i 1795. De huse, der derefter blev opført langs Halmtorvet, var allesammen prægede af C. F. Harsdorffs nyklassiske stilfølelse.

De fornemste lå udfør Vesterport mellem Vestergade og Lavendelstræde. Alt taler for, at den kendte murmester Lauritz Thrane, der har opført det tidligere hotel Tre Hjorter i Vestergade, har bygget nr. 73, den ejendom, der lå på hjørnet af Lavendelstræde, som nu er erstattet af Tilskærernes hus, og som han ejede 1797—98⁵⁶), medens en anden af datidens kendte bygmestre, tømmermester Andreas Hallander, byggede nr. 65, som han købte 1796 og solgte tre år senere⁵⁷). Façaden på det fire etager høje, smalle, nyklassiske hus var ganske glat, men en svag reliefagtig virkning opnåede han ved på midten under 1. og 2. sal at indskyde et fordybet felt og under 3. sal et fremspringende felt. Bort-

Halmtorvet mellem Vestergade og Frederiksberggade ca. 1885.

set fra disse to huse er vi uden kendskab til bygmestrene, men at de har hørt til kredsen omkring Harsdorff er sikkert.

På grund af deres beliggenhed ved Vesterport indrettedes efterhånden adskillige af Halmtorvets huse til hoteller. Uden tvivl var Knapstedsgaard på Paladshotellets nuværende plads det mest kendte. Dets navn skyldes handelsmanden Jochum Knapsted, der 1704 købte matr. nr. 151, gadenummer 61, og hovedparcellen af matr. nr. 80 (en aflang grund bag Vestervoldgades husrække, som tidligere havde været benyttet til kirkegård for St. Clemens Kirke)⁵⁸). Skønt det således egentlig var naboejendommen, som Jochum Knapsted ejede, blev det nr. 59, der fik navnet Knapstedsgaard. Sandsynligvis har der allerede 1729 været gæstgiveri her, thi dette år nævnes, at der i Knapsteds have var plads til indkvartering af hestgarden⁵⁹), og i 1775 vides det, at en vis Hans Petersen var »herbergerer«⁶⁰). Ganske vist brændte ejendommen 1795, men navnet overførtes til det nyklassiske hus, som rejstes i stedet for,

Halmtorvet set mod hjørnet af Lavendelstræde og Vartov.

og som hotel eksisterede Knapstedsgaard indtil begyndelsen af dette århundrede, da en hel række mindre ejendomme blev nedrevet til fordel for det nuværende Paladshotel, deriblandt nr. 61, som omkring 1840 rummede »Den lille norske Løve«. Med disse ejendomme mistede pladsen nogle af sine mest karakteristiske huse.

I hvert fald lige så gammel som Knapstedsgaard var gæstgiveriet Vestre Paradis på Vestergades sydlige hjørne, hvortil Holberg har henlagt scenen i »Den ellefte Juni«. Ved nedbrydningen kort efter dette århundredskifte lå her imidlertid en langt yngre bygning, der ligesom nabohuset ud til Halmtorvet rummede »Jernbanehotellet«. Også i den nyklassiske ejendom på det modsatte hjørne af Vestergade, hvor Politikens hus nu ligger, var der hotel. Ikke uden grund hed dette Bellevue, thi fra dets vinduer var der, som for øvrigt også fra de andre ejendomme på Halmtorvet, en strålende udsigt over det gamle voldterræn og Vesterbros nu forsvundne idyl. Det var opført efter branden 1795, og blandt

Halmtorvet, hjørnet af Vestergade umiddelbart før Politikens hus opførtes.

dets første beboere havde været den som prædikant og forfatter velkendte konfessionarius Christian Bartholin og papir-fabrikør Johan Christian Drewsen, der 1799 flyttede ind i ejendommen. Kort forinden var han blevet gift med en datter af skuespilleren Michael Rosing. Som ætling af slægten på Strandmøllen, der siden 1693 havde været papirfabrikanter, var han selv blevet uddannet som papirmagersvend; men det var indenfor landbruget, han vandt sine første sporer. Ved sit bryllup havde han af faderen fået en gård i Smidstrup, hvor det efterhånden lykkedes ham at gennemføre en række reformer, navnlig ved en forbedring af redskaberne. 1813 fik han Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs sølvmedaille for en afhandling om vekseldrift og gjorde sig også siden bemærket som landøkonomisk forfatter. Først ved faderens død 1810 blev han ejer af Strandmøllen.

Også i ejendommene mellem Vestergade og Frederiksberggade har en række kendte mænd i kortere tid haft deres hjem. I nr. 45 ved siden

af Jernbanehotellet boede skuespilleren C. N. Rosenkilde 1816, og i samme hus havde digteren B. S. Ingemann 1822 sin bopæl, umiddelbart før han flyttede til Sorø som lektor i dansk sprog og litteratur ved det nylig genoprettede akademi. Tredive år senere flyttede H. C. Andersens tidligere rektor i Slagelse og senere i Helsingør, Simon Meisling, ind i den samme ejendom, og fra 1856—57 beboedes den bl. a. af den fremragende jernbaneorganisator Viggo Rothe, der i 37 år fra 1848 var teknisk direktør ved den sjællandske jernbane, som var åbnet året forud mellem København og Roskilde.

Hvor nu B. T.'s store ejendom ligger, lå tidligere fire mindre huse, Halmtorvet 49—55. I det sidste hus boede fra 1839—41 billedhuggeren H. W. Bissen, der da var beskæftiget med skitserne til udsmykningen af Dronningens Trappe på Christiansborg, hvor det var hans hensigt at sammenstille kvindelige personer »af den græske og af den nordiske fabeltid«⁶¹), men først i maj 1858 var modellerne færdige. På Halmtorvet levede han et lykkeligt familieliv med sin hustru Emilie Møller fra Høsterkøb, som han var blevet gift med 1835, og her modtog han den 12. oktober 1840 sin udnævnelse til professor ved Kunstakademiet efter Freund. Godt et halvt år efter drog »hr. professor ved det her-værende Kunstakademie Herman Wilhelm Bissen, med frue Hedevig Emilie, fd. Møller, med 3 børn Christian [-Vilhelm] 5, Anna 2 år og Amalia 9 måneder gammel, samt pigen Sophie Frederikke Holst 22 år gammel«, som der står i hans rejsepas, til Rom⁶²). Da det var hans hensigt at blive væk mindst to år, opgav han sin lejlighed på Halmtorvet. Efter sin hjemkomst flyttede han ind i Friends bolig i Materialgaarden ved Frederiksholms Kanal. Tolv år senere fik komponisten Emil Horneman sit hjem i det hus, Bissen havde boet i på Halmtorvet, og samme år flyttede rektor Meisling fra nr. 45 hen i nr. 57, hvor han døde tre år senere den 8. april 1856.

Kort over den vestlige del af byen med bebyggelsesplanen af 1872. Dansk Byplanlaboratorium.

EEN af de interessanteste perioder i Rådhuspladsens historie er dens overgang fra voldterræn til torv. Endnu da Vesterbros Passage blev anlagt 1867, dannede voldene grænsen mellem den egentlige hovedstad og de landlige idylliske villaforstæder. På dette tidspunkt var størstedelen af byens befolkning besjælet af ønsket om deres fald, og kun de færreste kunne tænke sig den mulighed at lade dem bestå videre som et grønt parkbælte.

Der fremkom da også adskillige planer til deres bebyggelse.

Således havde teknologen, professor J. Wilkens allerede 1854 foreslået at flytte demarkationslinien ud bag søerne og inddrage det tidligere fæstningsareal i byens område. Dette forslag vandt dog ligeså lidt gehør, som det arkitekt Seidelin tre år senere fremsatte, at der på dette terræn skulle anlægges »adskillige monumentale torve og pladser omgivet af større offentlige bebyggelser«. Desuden foreslog han, som »et helt nyt led i bybilledet [at indføre] brede træbeplantede boulevarder«. Enkelte træk i dette forslag genfindes imidlertid i den plan, der blev udarbejdet af den såkaldte sløjfningskommission i 1865.

Denne kommission, der var blevet nedsat 1858, havde allerede fem år tidligere i en betænkning gjort sig til talsmand for en effektiv udnyttelse af terrænet, dog således at »alle berettigede, særlige interesser« blev varetaget. Af hensyn til planeringen og det fremtidige byggeri havde den foreslået at expropriere de kommunale fæsteejendomme, for »når staten ejede det hele areal, ville man bedre kunne opdele det i zoner efter bebyggelsens forskellige karakter, med forretningskvarterer, arbejderboliger og herskabelige ejendomme«. Betænkningen var imidlertid ikke blev taget til følge, og der havde endog hævet sig enkelte røster, der mente, at hele terrænet burde forblive ubebygget.

Denne tanke vandt dog ikke bifald, og kommissionen foreslog derfor 1865, at hele arealet mellem Kalvebod Strand og Øresund skulle bebygges. Da det var meningen, at kun Tivoli og den projekterede botaniske have fortsat skulle bestå som »grønt område«, blev projektet kraftigt imødegået af Kunstakademiet. Bag dette angreb stod arkitekten, professor F. Meldahl, der 1866 selv fremkom med et forslag, hvori han gjorde sig til talsmand for at udlægge voldterrænet til parkanlæg. De gader, der nødvendigvis måtte anlægges, var løseligt skitseret. Et af kommunen nedsat udvalg støttede Meldahl, men magistraten gik imod ham, og der blev først nogenlunde ro om sagen, da der 1867 blev vedtaget en lov om, at staten måtte overlade fæstningsterrænet til kommunen. Den 18. oktober 1869 fandt overdragelsen sted, og kommunen forpligtede sig til af det samlede areal, der udgjorde 2.358.300 kvadratalen, at udlægge 300.000 kvadratalen til parker, heri dog medregnet vandarealerne. I virkeligheden udlagdes mere end det dobbelte, men den bebyggelsesplan, som blev vedtaget 1872, adskilte sig kendeligt fra Meldahls, idet der af parkbæltet kun bevaredes enkelte brudstykker. Nyt var bl. a. kvarteret omkring den nuværende Rådhusplads.

Omtrent samtidig erhvervede magistraten Store Kongens Mølle på Schacks Bastion, hvis afgravning straks påbegyndtes, men først efter 1880 sløjfedes den nordlige del af Vestervold, og i en lang årrække indtil Helmerhus' opførelse lå dette areal hen som en ubebygget plads.

På sløjfningen af den sydlige del af volden fra Halmtorvet til havnen begyndte man derimod først efter 1885, da en revision af bebyggelsesplanen fra 1872 havde fastlagt den nuværende Rådhusplads og i forbindelse hermed anlægget af Vestre Boulevard⁶³).

Allerede 1843 havde Tivoli fået overladt en del af fæstningsterrænet foran Vesterport, men den første bygning, som rejstes på det af kommunen erhvervede terræn, var Industriforeningens bygning, som blev opført i anledning af den nordiske industri- og kunstudstilling 1872.

I modsætning til hvad man vist nok almindeligvis antager, var denne udstilling ikke den første i sin art herhjemme. Tværtimod — før denne havde der været afholdt 14 industriudstillinger i København, men medens de fleste af disse kun havde haft en belærende hensigt,

Vestervolds sløjfning. Til venstre Luciemøllen.
Tegning, N. F. Schiøttz-Jensen til Illustreret Tidende 1884-85.

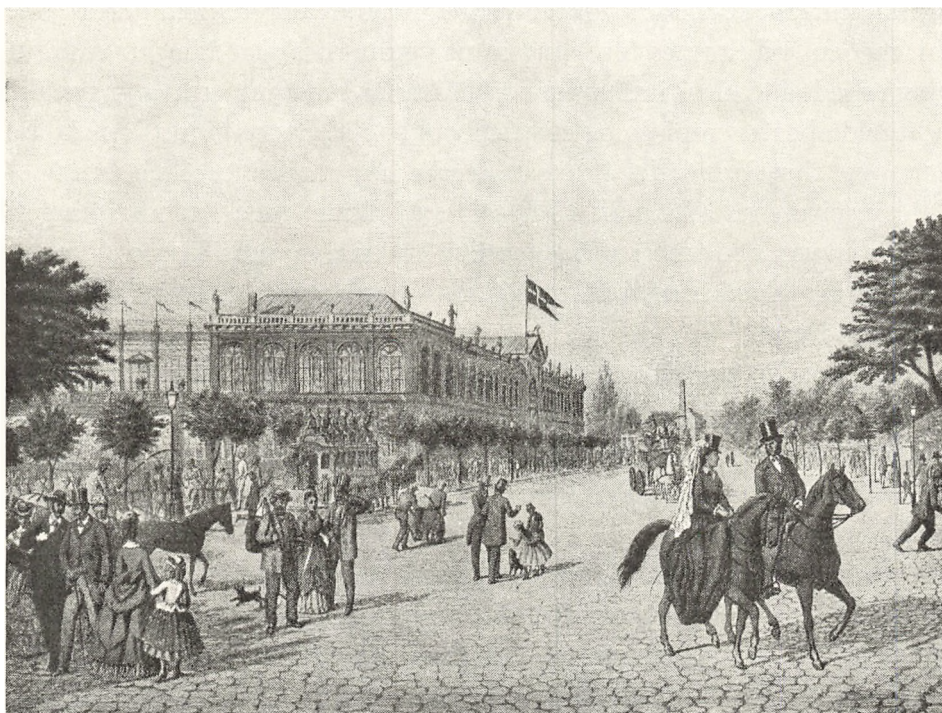
var den tanke efterhånden opstået, at udstillingerne også skulle være et »vidnesbyrd om selve erhvervslivets standpunkt på alle områder«. Denne idé lå således allerede til grund for udstillingen 1852, som blev afholdt af den 1838 stiftede Industriforening⁶⁴) på Christiansborgs Ridebane i en af G. F. Hetsch opført pavillon. På grund af dens succes blev der allerede 1857 fremsat forslag om dens gentagelse det følgende år, hvor det var tanken ikke blot at repræsentere industrien men tillige landbruget og havevæsenet. Pengekrisen forhindrede dog planernes gennemførelse, og 1859 bestemtes det, at den kommende udstilling skulle omfatte Danmark, Norge og Sverige. Marineministeriet stillede en grund til rådighed på Gammelholm og Hetsch udførte en skitse til udstillingsbygningen. Men dens afholdelse blev udsat, ikke mindst fordi man stadig var uenig om dens placering. En overgang håbede foreningen at kunne få pladsen omkring Marmorkirkens ruin overladt gratis, og da dette ikke lod sig gøre, henledtes opmærksomheden på terrænet mellem Vesterbros Passage, Stadsgraven og Tivoli, »der ikke alene lå på et befærdet strøg, men tillige let ville kunne sættes i forbindelse med et større frit terræn (voldterrænet bagved Filosofgangen, nu Vestervold-

gade)«. Den 16. december 1867 sluttede foreningen kontrakt med krigsministeriet, som udlejede det nævnte areal på 26.820 kvadratalen til den på 30 år fra 1. april 1868. Allerede i marts havde der fundet en tidligere forberedt konkurrence sted om tegningen til udstillingsbygningen, og to projekter af J. Stillmann og Johan Schrøder var blevet belønnet og erhvervet til fri afbenyttelse af foreningen. Som medlem af et af denne nedsat byggeplansudvalg udarbejdede arkitekten Aug. Klein derpå det endelig forslag, som det nu gjaldt om at skaffe midler til at realisere. Derfor blev der i maj dannet et af foreningen uafhængigt finansudvalg, der tillige skulle træffe bestemmelse om bygningens fremtidige anvendelse efter udstillingens ophør, og 31. maj 1870 dannedes der et aktieselskab, som skulle påtage sig opførelsen af udstillingsbygningen. Kort efter blev der sluttet kontrakt mellem dette og foreningen om bygningens benyttelse til afholdelse af udstillinger.

Opførelsen påbegyndtes den 13. november 1870, og knapt et halvt år efter, den 10. maj 1871, fandt rejsegildet sted. Ved den lejlighed udtalte aktieselskabets næstformand, rustmester G. Christensen: »Hvad Universitetet og Den polytekniske Lærestanstalt er for dem, der dyrke videnskaberne, for dem, der uddanne sig til embedsmænd og til vejledere for folket og ungdommen, hvad Kunstakademiet er for dem, der uddanne sig for kunsten, hvad Landbohøjskolen er for landbrugeren, skal dette hus med Guds hjælp blive for dem, der arbejde i industriens tjeneste, navnlig til oplysning, støtte og vejledning for dem, som føle trang dertil og som selv ville arbejde fremad«, og han udtrykte håbet om, at den projekterede udstilling ville »bære frugt og være til gavn for alle«⁶⁵).

I den følgende måned konstituerede 25 kendte repræsentanter for forskellige institutioner sig, på opfordring af Industriforeningen, som komité for en nordisk industri- og kunstudstilling i København 1872 med konseilspræsidenten, lensgreve Holstein til Holsteinborg som præsident og overpræsident, kammerherre E. Emil Rosenørn som vicepræsident.

Da der blev anmeldt 3673 udstillere fra Danmark, Sverige og Norge samt enkelte fra Tyskland, Frankrig, Holland, Østrig, Belgien og England, som havde fået tilladelse til at deltage, og da der i selve hovedbygningen kun var 30.000 kvadratalen gulvareal, blev der, ikke alene

Industriudstillingsbygningen 1872, set fra den nuværende Rådhusplads.

bagved og mellem denne og Tivoli, men også på det store areal på hjørnet af Vesterbros Passage og Filosofgangen, som magistraten 1871 havde overladt udstillingen, opført en række mindre bygninger, der grupperede sig omkring den gamle Luciemølle på Gyldenløves Bastion. I alt kunne den derefter disponere over et samlet gulvareal på 45.200 kvadratalen. Ved en træbro over voldgraven sattes terrænet i forbindelse med Tivoli.

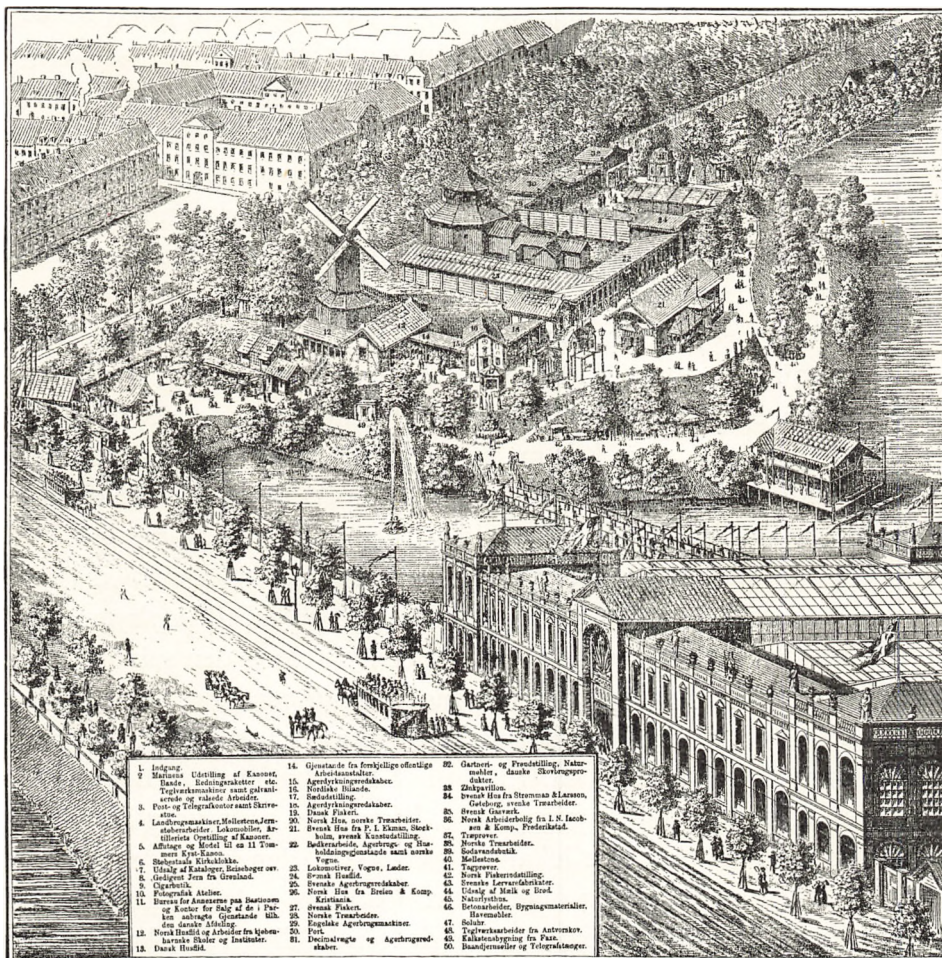
Sammenligner man Stillmanns og Johan Schrøders projekter til udstillingsbygningen med Kleins, må man prise sig lykkelig over, at det blev ham, opførelsen blev betroet. Indtil midtfløjens ombygning til biograf og den store glastilbygning ud mod Vestre Boulevard opførtes, var den måske, ud fra et æstetisk synspunkt, Rådhuspladsens finest komponerede bygning, idet den repræsenterede noget af det bedste i dansk arkitektur. Som en triumfbue fremtrådte midtpartiets store portal, der

indrammedes af relieffer, som forestillede håndværkere med deres værktøj, medens pilastrenes fordeling samt vinduernes placering og indramning røbede façadens italienske herkomst. På een gang er bygningen den sidste udløber af empiren og et varsel om en ny generations stilopfattelse, der søgte sine forbilleder i den italienske højrenaissance eller som Meldahl inspireredes af fransk 1500-tals arkitektur; men i modsætning til hvad der var sædvane i den egentlige stuktid, er udstillingsbygningens façader ikke dækket med gråt puds, men har bevaret teglstenenes naturlige røde farve.

Fra portalen »trådte man ud på en med billedhuggerarbejde rigt prydet, dobbeltfløjet trappe, der førte ned i den glassdækkede sal, fra hvilken man igen gennem 70 åbne buer kunne begive sig ind i udstillingens underste etage, der kun i forhold til Vesterbros Passage fremtrådte som kjælder«.

I en »Illustreret vejleder i udstillingstiden« fortælleres, at da grundstenen til denne »efter vore forhold storartede bygning« lagdes i 1870, var der kun få, som troede på, »at der i det dybe hul ved stadsgraven skulle kunne skabes en bygning, der må siges at være en virkelig pyrd for byens mest befærdede passage. Indtrykket, når man træder ind ad hovedportalen, er overvældende, navnlig er synet af den store glassal såvel som trappepartiet med Absalons mægtige statue storartet. Bastionen i volden er omdannet til et smagfuldt parkanlæg, hvor i særdeleshed den svenske kunstudstillingsbygning bærer prisen. Af andre bygninger bør nævnes det såkaldte Bergenshus med den norske fiskeriudstilling, Lillestrømmens trælysthus, det svenske gasværk fra Hellefors, det belgiske zinkhus, foruden en masse andre træbygninger, som pladsen her ikke tillader at omtale . . . «

De udstillede genstande, der var delt i 14 klasser efter deres beskaffenhed, omfattede blandt andet kunstværker, tegninger og modeller af ingeniørarbejder, prøvetegninger fra tekniske skoler og almueskoler, arkæologiske genstande, »der giver bidrag til oplysning om arbejdets historie«, papir, tegne- og skriverekvisitter, matematiske, fysiske, optiske og kirurgiske instrumenter, ure, hør, hamp, bomuld, uld, silke, fjer, pelsværk, skind, genstande af træ, horn, ben, lervarer, stentøj, porcellæn,

»Situationsplan over industri- og kunst-udstillingsparken i Kjøbenhavn 1872«.

glas, møbler, metalarbejder, landbrugs- og andre maskiner, kemiske fabrikater, korn og frøsorter, fødevarer »tilberedte til opbevaring« og vin, spirituosa og øl.

Udstillingen åbnedes under stor højtidelighed af Christian IX torsdag den 13. juni. Efter at en kantate, forfattet af Carl Ploug med musik af N. V. Gade, var afsunget, og præsidenten, lensgreve Holstein havde talt, fik kongen ordet og sagde: »Idet jeg nu ønsker, at denne udstilling må bære rig og velsignet frugt for industriens og kunstens udvikling til de

nordiske rigers held og styrke, erklærer jeg denne anden (den første i Stockholm 1866) nordiske kunst- og industriudstilling for åbnet«. Besøgsantallet var stort. I de 138 dage, den var åben, løstes 511.137 billetter og 5.462 abonnementskort. »Lykken havde således stået udstillingen bi, og de udstillede genstande viste, at den nordiske kunst og industri levede et kraftigt og smukt liv på alle væsentlige punkter i virksom fremgang«.

Efter at udstillingen var afsluttet, meldte spørgsmålet sig for alvor om bygningens fremtidige anvendelse.

I sin tale ved rejsegildet havde rustmester Christensen udtrykt håbet om, at bygningen senere skulle kunne anvendes »til skoler, hvori gode og nyttige kundskaber for den unge arbejder kunne erhverves, til modelsamlinger og til enhver god og nyttig idræt, der kan fremme arbejdsomhed og vindskibelighed«⁶⁶). På grund af oprettelsen af Det tekniske Selskabs Skole 1876 og opførelsen af dens bygning ved Nørrevold 1881 blev denne smukke tanke imidlertid ikke virkeliggjort. Derimod lykkedes det Industriforeningen i 1878 at få skøde på udstillingsbygningens 21.948 kvadratalen store grund, og året efter overtog den selve bygningen. Begivenheden fejredes sammen med foreningen »Fremtiden« med afholdelse af en kunstindustriell og kulturhistorisk udstilling, der viste udviklingen i Danmark fra ca. 1500 til 1848, i bygningens beletage og den netop fuldendte midtbygningssale. Efter dens afslutning indrettede Industriforeningen sine nye lokaler i beletagen, der indviedes 1880 af Christian IX, som samtidig åbnede en udstilling i den resterende del af beletagen, der viste den kunstindustrielle udvikling her i landet efter 1848. Fire år senere forhøjedes den østre fløj med en etage, således at den fik samme højde som de andre fløje. Iøvrigt benyttedes foreningens lokaler til afholdelse af forskellige udstillinger. Blandt andet arrangerede kunsthistorikeren Karl Madsen 1886 en kinesisk og japansk udstilling, og året efter indrettedes her en hygiejnisk udstilling.

Men den egentlige plads var endnu ikke reguleret. I slutningen af 1870-erne fandtes på det gamle voldterræn adskillige forlystelsessteder. Således havde Caschner sit berømte vokskabinet midt på den nuværende Rådhusplads — omtrent på den nu nedrevne sporvognsventesals, den såkaldte »Stavkirkes«, plads, i hvilket man bl. a. så en automatisk arbej-

dende voksgruppe, der kaldtes »et celebret whistparti« med zaren, Napoleon III, Victor Emanuel og sultanen som aktører og en kunstig and, der både kunne spise og fordøje⁶⁷). På den senere Rådhusplads lå også byens første egentlige biografteater, som var oprettet af Vilhelm Pacht.

Betragter man et kort fra 1875 over pladsen, ses endnu Gyldenløves bastion med Luciemøllen og den omgivende grav, graven ved den sløjfede Schacks Bastion og de gamle bygninger mellem Vestergade og Farvergade, hvorimod vestsiden først er ved at blive bebygget. Således udførte Klein, samtidig med at han ledede opførelsen af Industriforeningens bygning, 1872—73 et projekt til et stort kompleks, der skulle have været opført mellem Farimagsvejen, som omtrent svarer til det nuværende Axeltorv, og Rådhuspladsen, Vesterbrogade og Jernbanegade. Projektet var imidlertid altfor kostbart for bygherren, den kendte tømmermester, senere etatsråd G. F. Bock, og grunden blev udparceleret. På hjørnet af Vesterbrogade og Farimagsvejen lå da den tidligere Kongens Klub, der i foråret 1872 var blevet indrettet til en café under navnet »Cafe Boulevard«, og som Bock senere ombyggede til forlystelsesetablissementet »Concert du Boulevard«. Trods orkestrets fornemme dirigenter, Balduin Dahl og brødrene Georg og Carl Lumbye, sagde man, at »bule var den og bule blier den«. Omkring den gamle bygning rejstes 1880—82 det nye store forlystelseskompleks »National«. Dette blev bygget af den da meget kendte bygmester Hans Hansen. »Han var en lille mand, der altid gik klædt i sort frakke og med blød sort hat. Hans temmelig store fuldkæg, sagte stemme og stiltfærdige væsen gav ham noget præsteagtigt, der antagelig i forbindelse med selve bogstavlyden var grunden til, at han fik det navn, under hvilket han altid gik, og som tilsidst endog stod på hans breve: »Hellig Hansen«. Sine første penge havde han tjent på opførelsen af huse i Vesterbros sidegader, men sin store chance så han i udnyttelsen af det nedlagte fæstningsterræn, hvor det var hans hensigt at skabe et helt moderne kvarter. Det første han byggede var, som nævnt, »National«. Året efter opførte han en ny koncertsal på den gamle »Concert du Boulevard«s plads, der ligesom »National« endnu eksisterer omend i ombygget tilstand under navnet National Scala⁶⁸). Derimod er naboejendommen helt forsvundet og

erstattet af Persilhuset, der er opført 1942 af arkitekt Ernst Kühn, men om »stuktiden« minder endnu nabohuset, der bl. a. rummer Sprogakademiet; mere kendt er dog ejendommen på hjørnet af Rådhuspladsen. Her lå, før arkitekt Cock-Clausen 1936 opførte Richshuset, et af hovedstadens mest kendte hoteller — Centralhotellet, det oprindelige Ritters hotel, som i stuen rummede den hyggelige stamcafé »Paraplyen«, hvis historie den gamle tjener P. Chr. Kampmann Arnild har fortalt i sine interessante erindringer⁶⁹). Caféen åbnedes den 15. august 1874 under navnet Café de l'Europe. Sit senere navn fik den på grund af den paraplylignende markise på hjørnet, som folkevittigheden døbte »Paraplyen«. Gennem hele sin levetid var »Paraplyen« en meget søgt familie- og stamcafé, hvor generation efter generation mødtes for at indtage deres eftermiddagste eller aftensmad. Her kom både kunstnere og politikere, journalister, professorer og forretningsmænd. Nu hører også den til »det forsvundne København«, hvorimod naboejendommen med Pipers hvidevareforretning endnu har undgået sin skæbne.

Sit største tab led Rådhuspladsen imidlertid 1937, da Dagmar-teatret nedreves. Ikke blot mistede byen et af sine meget få teatre, men for at bruge et Herman Bang'sk udtryk, den blev en stukbygning fattigere. For Herman Bang var stuk et skældsord, og lige indtil nutiden har det været god tone at tale nedsættende om 80'ernes arkitektur. Men i virkeligheden er denne periodes bygningskunst ikke slet så uinteressant, som man har villet gøre den til. Endnu i 1880'erne var den klassiske tradition ikke helt uddød, og sansen for proportionernes gensidige afhængighed var stadig levende, og det er sikkert også fejlagtigt at betragte datidens trang til dekorativ udsmykning alene under begrebet stilimitation. Sandsynligvis bundede den dybere. Når façader, interiører og møbler udsmykkedes med renæssanceornamenter, må det ses på baggrund af den livsglæde, der dengang fyldte menneskets sind, og som fandt et naturligt afløb i renæssancens ornamentik. Under denne synsvinkel skal Dagmar-teatrets arkitektur betragtes. Skønt det blev den indirekte årsag til Hellig Hansens ruin, lykkedes det ham i årene 1882—83 at skabe et fornemt teater, som gennem de 59 år, det eksisterede, erobrede en varig plads i københavnernes hjerte. Som den forudseende forretningsmand han var,

Rådhuspladsen set fra »Paraplyen«s hjørne mod Dagmar-teatret.

indså han snart, at driften af Nationals netop åbnede koncertsal i længden ville blive altfor kostbar, og han benyttede sig derfor af åbnings-successen til at afhænde den til et konsortium, men samtidig forpligtede han sig til, ikke på Københavns kommunes grund at skabe en konkurrent til den. Da han alligevel i en tunnel under teatret indrettede en moderne varieté, anlagde »National«, der, for at driften skulle kunne betale sig, selv havde omdannet koncertsalen til varieté, sag mod ham, og han blev idømt en bøde, som gav ham et alvorligt økonomisk knæk. Gradvis gik det derefter tilbage for ham, og han måtte endog opleve den tort at blive vist ud af »National«. Men ikke blot økonomisk, også åndeligt var han slået ud. De store projekter, han tumlede med, manglede fra nu af en baggrund. »I sin sorte frakke«, fortæller Carl Muusmann, der erindrer ham fra sin ungdom, »hvis opslag var prydet af det dannebrogsbånd, der var hans livs stolthed, gik han rundt til venner og bekendte, mest indenfor direktørernes og restauratørernes kreds. Altid havde han

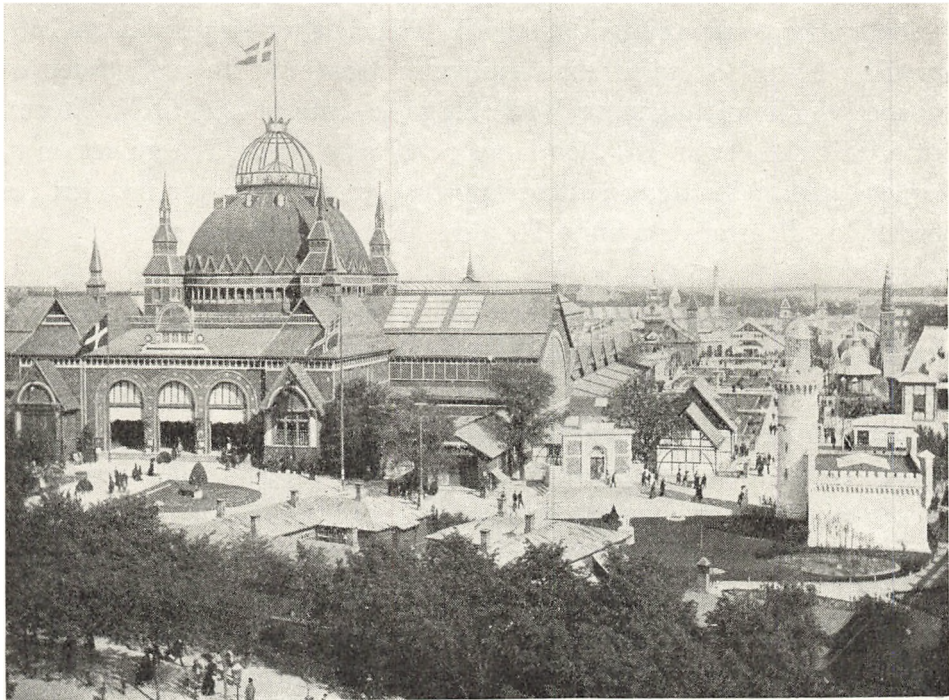
store ruller med tegninger og overslag under armen, og han udviklede ivrigt og optaget sine planer for enhver, der blot ville indlade sig med ham«. Sine sidste år tilbragte den før så indflydelsesrige, men nu helt forarmede bygherre som »lem« i Almindelig Hospital.

Dagmar-teatrets historie skal ikke beskrives, dertil er den for velkendt. Mindes skal dog den feststemning, der beherskede det store teaterum, når kronen i loftet og de talrige lampetter på væggene kastede deres varme skær på Aagaards loftsmaleri af muserne, på væggene, der strålede i hvidt og guld, og på de røde plydsstole med de festklædte tilskuere. Mindes skal også Dagmarcaféen, hvor skuespillere, journalister og kunstnere mødtes under hyggelige former, men heller ikke dens historie skal her fortælles.

Endnu en gang skulle Halmtorvet blive centrum for en stor udstilling — den nordiske industri-, landbrugs- og kunstudstilling 1888.

Den ydre anledning til dens afholdelse var Industriforeningens 50 års jubilæum den 12. juli 1888, og formålet skulle være at give et indtryk af de tre nordiske landes næringsvirksomheder. Ideen vandt tilslutning såvel i Det kgl. danske Landhusholdnings-Selskab som i Kunstakademiet, og Københavns kommune gav tilladelse til, at udstillingen måtte disponere over det store terræn mellem Vesterbrogade, Filosofgangen og Ny Vestergades forlængelse, Bernstorffsgade og Tivoli. En komité blev nedsat, hvis medlemstal efterhånden udvidedes til 68, repræsenterende en række institutioner. Til præsident valgtes lensgreve C. E. Krag-Juel-Vind-Frijs, medens Industriforeningens formand, Den kgl. Porcelænsfabriks direktør Philip Schou, lensgreve C. F. Danneskiold-Samsøe og maleren, etatsråd Heinrich Hansen, blev vicepræsidenter.

Udstillingen havde haft to forløbere. Foruden i København i 1872 havde der i 1866 været en nordisk udstilling i Stockholm. Begge skulle dog overgås af denne. Magistraten, som så beredvilligt havde stillet udstillingsterrænet til rådighed, havde imidlertid sat visse betingelser for dets anvendelse. Således skulle Gyldenløves Bastion sløjfes, fordi der skulle anlægges en boulevard på dette sted, og fra første færd havde komiteen ikke tilladelse til at disponere over hele det ønskede terræn. Vanskelighederne blev dog overvundet, og da udstillingens omfang sta-

Udsigt over udstillingsterrænet 1888 med Nyrops hovedbygning.

dig voksede, fik den ikke alene overladt hele det ønskede areal, men desuden et stykke jord på den anden side Ny Vestergades forlængelse, som den blev forbundet med ved en bro tværs over gaden. Da også Tivoli blev indlemmet i udstillingsområdet, omfattede hele arealet til slut et areal på 40 tønder land.

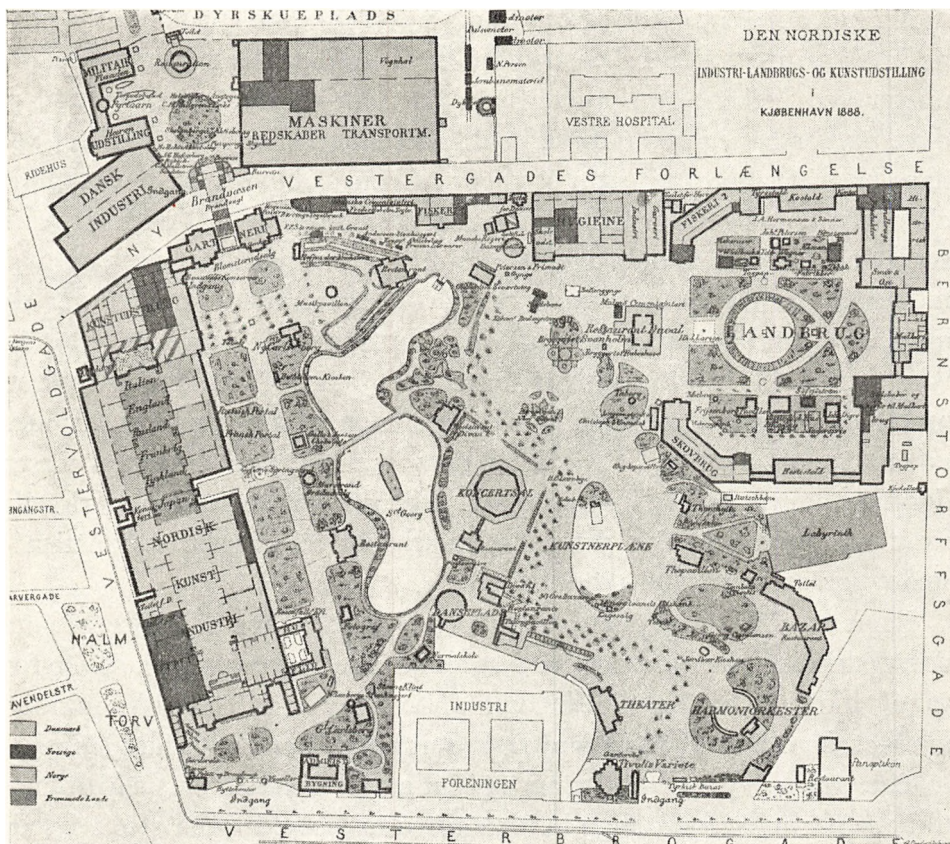
Til udstillingens arkitekt blev Martin Nyrop udset. Han var dengang 39 år gammel og havde netop vundet sine første sporer med opførelsen af gymnastikhuset ved Vallekilde Højskole, hvor han for første gang anvendte træ som bygningsmateriale — et minde om hans læreår som tømrer.

Allerede i begyndelsen af 1887 rejstes hans tegnestue, og snart efter blev hovedbygningens opførelse udbudt til licitation. Tømrerarbejdet blev overdraget til tømmermester Valdemar Petersen, der havde indgivet det billigste tilbud. I en frygtelig snestorm nedrammedes 12. marts

den første pæl, der skulle bære bygningen, og 7 måneder senere, den 3. september, fandt rejsegildet sted. I Tidsskrift for Kunstindustri 1887 fortæller Nyrop, at udstillingsbygningen »strakte sig fra indkørselen på hjørnet af Filosofgangen og Vesterbrogade omtrent ned til Ny Stormgade. Midtskibet var 312 alen langt og 47 alen bredt. Fra gulvet op til kuplens galleri 31 alen, medens kuplens øverste kant var 57 alen fra jorden, og flagstangens knap 90 alen (Rundetårn er kun $57\frac{1}{2}$ alen højt)«.

Skønt bygningen må have virket som et chock på samtiden, var man dog fuld af beundring for den. Således skrev 1888 den kultur- og bygningshistoriske forfatter R. Meiborg i Tidsskrift for Kunstindustri: »Bygningskunsten som i gamle dage allevegne ansås for den ypperste kunst, havde for en menneskealder siden her tillands i den grad tabt sin anseelse, at den næppe nok blev stillet på højde med de bildende kunster. Denne vurdering er urimelig men forklares den, thi fra midten af det 17. til midten af det 19. århundrede var der hos os opført såre få bygninger af blivende værd, og vore ældre arkitektoniske mindesmærker havde lidt så meget under vanrøgt, at deres kunstneriske præg næsten var blevet udvisket.

En vending indtrådte. Fædrelandskjærligheden var kaldt til live, folket fik sans for vore fortidsminder, og nye opgaver skabtes. De kaldte ad kunstnere, hvis navne forlængst er knyttede til mangfoldige arbejder, og de udviklede yngre mænd, som nu står rede til at fyldestgøre fremtidens krav. Allerede i en halv snes år har de yngre arkitekter udpeget Martin Nyrop som primus inter pares. Det er da naturligt, at han blev mesteren, der først tog plads i de ældres kreds, og at han har høstet almindelig anerkjendelse for løsningen af sin ingenlunde lette introductionsopgave. Iøjnefaldende er det, fortsætter Meiborg, at romanske kirkebygninger har afgivet materier for hovedbygningen. Nærmere undersøgelser viser, at bygmesteren ikke alene har gjort omfattende studier af berømte kunstværker, men at han også med kærlighed har set på almuebygninger og fra dem fremdraget former, som lod sig anvende i forædlet skikkelse«. Men slutter han, »interiørets betagende skønhed hidrører fra dets gode proportioner«.

Kort over udstillingsterrænet 1888, til venstre hovedbygningen, til højre Tivoli.

Den samme mening udtrykte Adolf Bauer i Nationaløkonomisk Tidsskrift 1888: Nyrops hovedbygning, skrev han, der var »opført i det billigste og for os naturligste materiale, gav en ny og ejendommelig løsning af opgaven og derved skabte [han] en udstillingshal med et nordisk særpræg og af imponerende dimensioner«.

Selv har Nyrop sagt i et foredrag, han holdt i Teknisk Forening 1888: »Jeg var overbevist om, at det med samme bekostning ville være muligt at bringe et smukkere resultat ud af en træbygning end af en jernbygning, var desuden mere hjemme i træbygning og havde som tømrer professionen kær, saa at jeg gerne ville bidrage mit til, at dette smukke håndværk, som i vore dage bliver indskrænket på alle kanter, så vidt

mulig hævdede sin plads og om mulig udvidede sine enemærker. Jeg så de interessante trægitterkonstruktioner af arkitekt Gnudtzmann i bygninger ved Helsingørs skibsværft og fik, som en slags kombination af disse og vor banegårds tømmerbuer, udstillingens længdehal«. Det var hans erfaring, »at arkitektur fremgår af konstruktioner og materialet«, eller som han siger »er disse to tings ideale forbindelse i en form, som svarer til den påtænkte brug«, og han tilføjer, at når arkitekten og bygmesteren danner formen uden hensyn til materialet, så viser det sig altid, at dette ikke lader sig »påtvinge en fremmed form, det lader sig ikke ustraffet krænke«, og han slutter med at gøre opmærksom på, at man hidtil har søgt at skjule nødvendige, men hæslige ting i et hus med udvendige ornamenten. Efter hans mening »byder arkitektens væsen derimod at stræbe efter at give alle uskønne ting en smuk og rimelig form og derved hædre deres nødvendighed at smykke sandheden i stedet for at besmykke usandheden«.

Skønt vor tid i princippet er enig med Nyrop i denne udtalelse, er hans udtryksformer forældede og hans stilopfattelse forlængst forladt. Nyrop var i virkeligheden ligeså afhængig af fortidens arkitektoniske mindesmærker, som den af ham foragtede »stuktid«, kun søgte han sine forbilleder andre steder end denne, og han havde desuden en sjælden evne til at samarbejde forskellige indtryk til en ny helhed. Men ofte svigtede overblikket til fordel for en detaillens udformning. At han på den anden side indledte en ny periode i vor hjemlige arkitektur er utvivlsomt, men når vore arkitekter efter en snes års forløb fuldstændig opgav Nyrop som forbillede, er dette ikke blot udtryk for et generationsskifte, men man indså de mangler, der klæbede ved en så stærkt konstrueret stilretning som hans. I den hollandske klassicisme og i dansk barokarkitektur fandt man de enkle usammensatte former, som også vor tid tilstræber, og fra denne periodes arkitektur er der en lige linie til nutidens bygningsværker. I sine arbejder lagde Nyrop også stærk vægt på farvevirkningen. Efter hans opfattelse virkede rødt, grønt og hvidt ligeså oplivende i arkitekturen som på skibe, medens guld gav en fornem karakter.

At han i sin udstillingsbygning var påvirket af udstillingsbygningerne i London, Liverpool og Edinburgh, i hvilke der til dels var anvendt træ-

konstruktioner, har han selv indrømmet, men hans samtidige herhjemme mente, at stilen varslede indledningen til en ny epoke indenfor dansk arkitektur.

Foruden den store hovedbygning med kuplen rejstes rundt omkring på terrænet en række mindre bygninger, de fleste efter hans tegning. Derimod skyldtes fiskeriets bygning arkitekten Erik Schiødte, medens nogle af de mindre udstillings- og udsalgsbygninger var blevet opført af private bygherrer.

Udstillingen, der ikke blot omfattede de danske, norske og svenske deltagere, men tillige repræsentanter fra England, Rusland, Frankrig, Tyskland, Italien og Japan, var inddelt i forskellige afdelinger, der ordnedes af udvalg. Der var således et industriudvalg, et husflidsudvalg, et hygiejneudvalg, et undervisningsudvalg, forskellige udvalg vedrørende landbrugsafdelingen, et havebrugsudvalg, et skovbrugsudvalg og et fiskeriudvalg, medens hæren og flåden, maskiner og kunsten dannede særlige afdelinger. Det var derfor heller ikke underligt, at udstillingen var imødeset »som en begivenhed, der skal kunne give ny virkelighed til Københavns blegnede drømme om at være en verdensby og tilføre dens liv noget af den glans, den har mistet«⁷⁰). Forventningerne skuffedes ikke. Den 18. maj 1888 fandt dens officielle åbning sted under stor højtidelighed i overværelse af den kgl. familie. »Der var stemning, betagende stemning over det hele. Foruden at være et pragtfuldt skue med sollys og brogede uniformer, blinkende ordner og lyse toiletter . . . blev åbningshøjtideligheden en gribende fest, der længe vil erindres af dem, der var tilstede ved den«. Den indledtes med en kantate af Chr. Richardt med musik af P. E. Lange-Müller:

Voldene faldt — og på skandsernes plads
står et bjælke-palads
med de tusind vimpler og ruder!
Hvor det stormed en nat,
blev kartoven forladt,
bygger svalen som fredens bebuder.

Åndens og håndens mangfoldige frugt
rigt og broget og smukt
som Aladdins — synerne blinke!
På hellenernes vis
vil vi kappes om pris —
det er fest! Se kransene vinke!

Derefter talte præsidenten, lensgreve Krag-Juel-Vind-Frijs, der udtrykte sin tillid til, at de tre nordiske lande gensidig ville få udbytte af denne udstilling, og at året 1888 ville blive »et mærkeår for de nordiske rigers industri, landbrug og kunst. Først ved at se sin hele produktions-evne samlet, vinder ethvert af de tre folk fuld klarhed over, hvad det formår, medens det ved sammenligninger med naboernes frembringelser når til erkjendelse af sine egne fortrin og sine egne mangler, lærer at udvikle hine og rette disse«. Til sidst erklærede kongen udstillingen for åben, og højtideligheden afsluttedes med en hymne, hvorefter de kongelige herskaber beså de udstillede genstande. »Først besøgte den svenske afdeling og derpå den norske afdeling. Derefter gik vejen gennem hovedskibet i den danske afdeling til de fremmede afdelinger, hvor der navnlig dvæledes i den franske og den russiske afdeling. Derpå gjennemvandrede kunstafdelingen, og over luftbroen begav man sig derefter til hærens og flådens udstillinger samt maskinafdelingen, hvor dronningen ved at trykke på en knap satte afdelingens samtlige maskiner i bevægelse. Vejen gik derefter tilbage over Ny Vestergades forlængelse til fiskeriafdelingen og samtlige landbrugsafdelinger, hvorefter herskerne endelig ud for skovbrugsafdelingen besteg de der ventende ekvipager. Omtrent kl. 5 forlod de under rungende hurraråb udstillingsterrænet«.

I tilslutning til den egentlige udstilling havde brygger Carl Jacobsen udenfor på den nuværende Rådhusplads ladet opføre en bygning til en fransk kunstudstilling, som ligeledes fik stor succés.

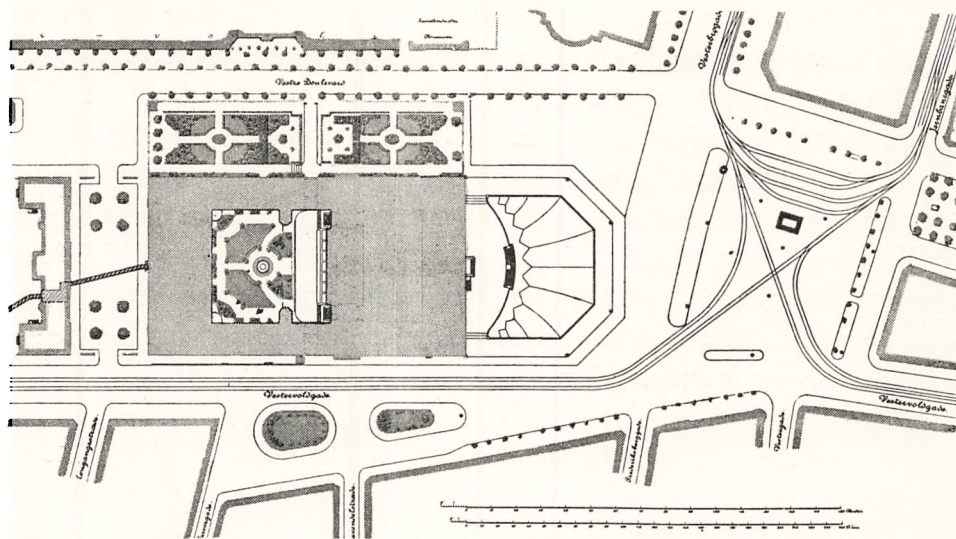
Udstillingen, der fandt sted i hundredåret for stavnsbåndets ophævelse, var også en hyldest til arbejdet »det flittige og udholdende, såvel som det livlige og åndfulde, kort sagt arbejdet i alle virksomhedsgrene«. Den

Interiør fra udstillingens hovedbygning. Et kig gennem den store hal med nordisk kunstindustri.

sluttede den 2. oktober efter at have været åben i 138 dage hvilket var lige så længe som industri- og kunstudstillingen 1872. 1.367.532 personer havde da besøgt den, og indtægten, 1.495.874,75 kr., havde langt oversteget de dristigste forventninger.

Da kommunen overlod udstillingskomitéen den store grund til benyttelse, havde den stillet som betingelse, at ethvert spor af udstillingen skulle være forsvundet den 1. januar 1889. Dette var også tilfældet, men hvad der ikke forsvandt, var »den virksomme bevægelse, som den (havde fremkaldt). Den skulle sætte mærke ikke alene i vort land, men i vore nabo- og frændelande«.

Rådhuset efter dets fuldendelse og plan af dets beliggenhed.

I NOGLE år lå udstillingsterrænet nu øde hen, men snart begyndte de store udgravninger til Københavns nye rådhus, hvis opførelse blev den direkte årsag til, at byens centrum flyttedes fra Kongens Nytorv til Halmtorvet.

Pladsforholdene på det gamle Råd- og Domhus på Nytorv havde da længe været meget indskrænkede. 1873 var tanken om et nyt, selvstændigt rådhus, alene beregnet til at huse byens styre, første gang dukket op i forbindelse med en diskussion om den skulpturelle udsmykning af Råd- og Domhusets façade i overensstemmelse med C. F. Hansens oprindelige planer, men samtidig var det blevet antydet, at det nye rådhus ikke *blot* skulle være en »kommunal bygning«.

I de følgende år diskuterede man, hvor det skulle ligge. Et forslag om at placere det på det nuværende Grønttorv blev afslået med den motivering, at her ikke var tilstrækkelig plads, og da heller ikke den tanke at opføre det på Jarmers Plads vandt bifald, enedes man 1887 om udstillingsterrænet ved Halmtorvet, som Meldahl allerede 1873 havde fundet velegnet til dette formål, og efter at et projekt af den nyudnævnte stadsarkitekt Ludvig Fenger var blevet forkastet, fordi det mere mindede om »de bedre nye kommuneskoler« end om et rådhus, blev der i 1888 udskrevet en skitsekonkurrence. Deltagerne måtte selv afgøre, om det nye rådhus skulle bestå af en eller flere sammenhængende bygninger, men såvel façadeerne til gaden som til gården skulle være bygget af natursten eller tegl, og puds måtte kun anvendes som underlag for en malet udsmykning. Det skulle indeholde en sal for borgerrepræsentationen, kontorlokaler og tegnestuer, en større indgangshal, helst med overdækket indgang, en overdækket gård og en festsal, der skulle placeres i hovedetagen og sammen med magistratens udvalgs-

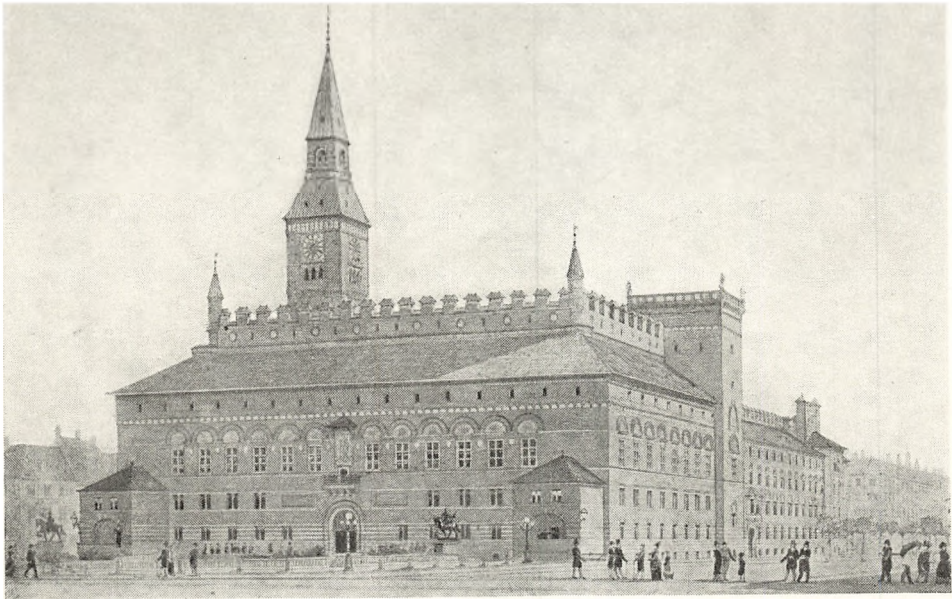
værelser danne en sammenhængende suite, der kunne benyttes ved festlige lejligheder.

Ialt indkom 15 forslag. Et af de mærkeligste projekter indsendte den aldrende wienerarkitekt, den danskfødte Theophilus Hansen, der dog gjorde opmærksom på, at han ikke ønskede at deltage i konkurrencen, men kun havde udført det som gave til magistraten i det håb, at denne ville bevare det som et minde om den kærlighed, han nærede til »sin elskede fødebye«.

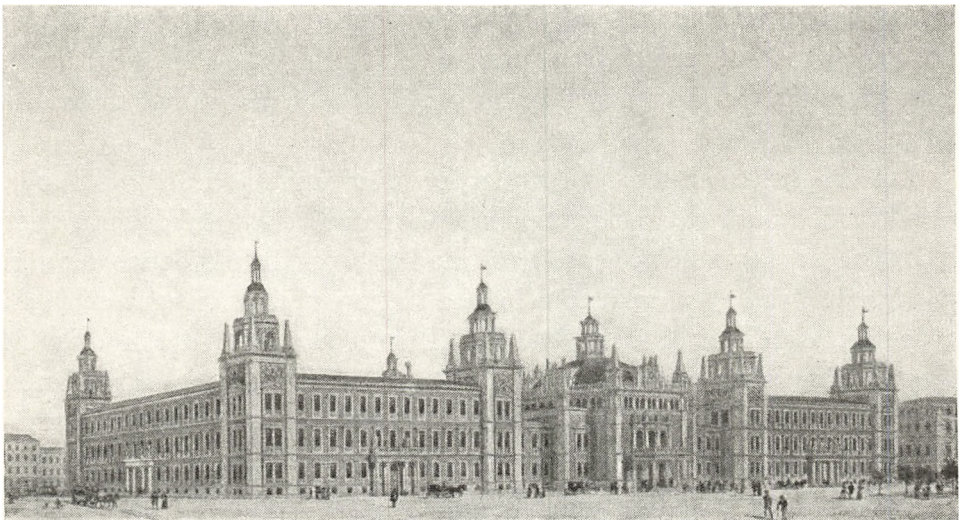
Blandt de egentlige deltagere var Ludvig Clausen, Dahlerup og Georg E. W. Møller, C. W. English og Alexander Koch, Valdemar Koch, Viggo Bertram og Julius Smith samt Nyrop. Med undtagelse af den sidstes var de øvriges projekter påvirket enten af tysk gotik eller af italiensk-fransk højrenæssancearkitektur, hvorimod Martin Nyrop i sit rådhusforslag havde ladet sig inspirere af de danske 1500-tals herreborge og tidlig italiensk renæssancearkitektur.

Nyrops og Valdemar Kochs forslag blev præmieret, og en ny konkurrence blev derefter udskrevet blandt deltagerne. I denne sejrede Nyrop atter, og om efteråret 1892 påbegyndtes udgravningerne til det ny rådhus. Enkelte forbedringer var blevet indført. På hans første projekt havde der bl. a. været to små pavilloner på hjørnerne af façaden ud til Rådhuspladsen og to tårne — et ud til Vestervoldgade og et ud til Vestre Boulevard. Desuden foreslog han, for at give pladsen en regelmæssig form, at opføre en biblioteksbygning tværs over det gamle Halmtorv foran Vartov, som i hans første projekt var forbundet med Rådhuset ved en bro tværs over Vester Voldgade. På den modsatte side Rådhuset havde han derimod planlagt en bred boulevard, som dog siden erstattedes af Rådhushaven, medens det anlæg, han oprindeligt havde projekteret foran façaden, erstattedes af den nu forsvundne Muslingeskal, der skulle bidrage sit til at øge bygningens monumentale karakter, og som til sit forbillede havde den bekendte plads foran palazzo vecchio i Siena.

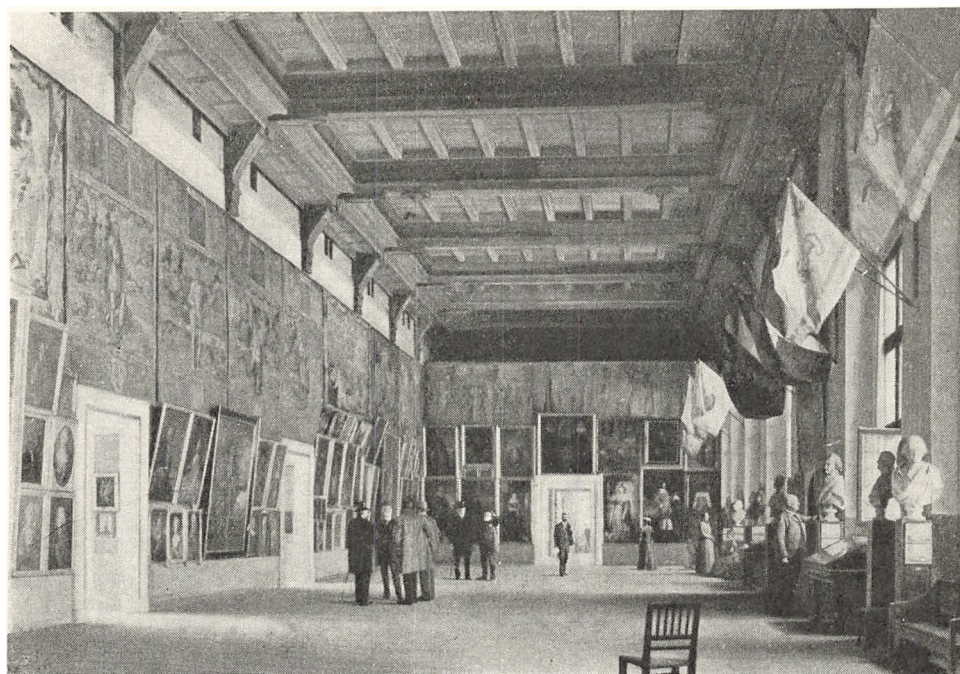
I adskillige år blev Rådhuset prist som en arkitektonisk nyskabelse. Dets stil vandt talrige beundrere såvel her i landet som i det øvrige Norden, og det er blevet hævdet, at den »måtte betragtes som Nyrops

Nyrops første projekt.

Theophilus Hansens rådhuskitse.

Rådhusudstillingen 1901 i festsalen. Maleri, Karl Jensen. Magistratens 1. afdeling.

stil og ingen andens, thi han havde sprængt de historiske stilarter og forsøgt at være sig selv, eller rettere sagt, så helstøbt og inderligt havde han givet sig hen til sin opgave, at noget absolut personligt trådte for dagen«.

I virkeligheden er det afgørende ny ved Rådhuset, at murene ikke blev dækket med puds og konstruktionerne ikke skjult med stukdekorationer. Ganske vist virker stilen »nordisk« i modsætning til stuktidens sydlandsk påvirkede bygninger, men som helhed betragtet er Rådhuset en ligeså eklektisk bygning som f. eks. Det kgl. Teater. Hvad der derimod endnu kan vække vor beundring, er den klare og praktiske disposition i planen. Det består af en hovedfløj ud mod Rådhuspladsen, en mellembygning og en bagbygning, som indbyrdes forbindes ved to lange sidefløje. Hovedfløjen og mellembygningen udgør Rådhusets repræsentative dele, medens bagbygningen og sidefløjene rummer de egentlige kontorlokaler. I hovedfløjen findes festsalen, i mellembygningen borgerrepræsentatio-

Borgerrepræsentationens første møde i Rådhushallen den 12. januar 1903.

nens sal, bryllupssalen og stadsarkivet. Foran festsalen og den del af sidefløjene, der vender ud til »den overdækkede gård« eller hallen mellem hoved- og mellembygningen, er en søjlegang og ud for etagen nedeunder konsolbårne balkoner. En rig indlægning af forskellig farvede stenarter indrammer borgerrepræsentationens vinduer og en lille balkon på midten. Rådhusets korridorer er anbragt langs hallen og i bagbygningens sidefløje ud til gården. De forskellige etager forbindes indbyrdes ved elevatorer og trapper, af hvilke de fornemste kaldes Borgertrappen og Præsidenttrappen. På grund af sin skulpturelle udsmykning, sine billedskærerarbejder, væggenes kalkmalerier og træværkets kraftige farver gør bygningen et livligt indtryk.

Den 28. juli 1894 på kronprins Frederik (VIII)'s sølvbryllupsdag blev grundstenen nedlagt, og fire år senere, den 9. juli 1898, fandt rejsegildet sted. I 1901 var den indvendige indretning så vidt fremskreden, at der i festsalen kunne afholdes en retrospektiv udstilling af dansk

kunst indtil 1890, men den største dag i Rådhusets historie var trods alt den 12. januar 1903, da borgerrepræsentationen for første gang tog sin nye sal i besiddelse. »Nu rykker Københavns borgerrepræsentanter ind i stadens rådhus«, udtalte formanden, Herman Trier, i sin hyldesttale, medens rådmand, senere borgmester Jacob Marstrand i en kantate priste den ny bygning:

Der står en borg i København
blandt sommergrønne linde;
guldkronen lyser som en bavn
højt over tårn og tinde.

Den Borg har ingen skydeskår,
ej vindebro, ej fangegård,
for alle porten åben står
til høje rådhusale.

Imidlertid var udsmykningen og indretningen endnu ikke fuldendt. Først den 12. september 1905 fandt den officielle indvielse sted.

Jævnside med Rådhuset rejstes på den åbne plads mod nord Helmerhus store kompleks, og samtidig fremkom der adskillige forslag til ordningen af den ny Rådhusplads. En virkelig monumental udformning fik den aldrig. Foran Rådhuset lå i flere år under dets opførelse Schanngs stenhuggeri og ved siden af dette Københavns første biografteater, der var bygget af træ, medens der på pladsens nordvestre del var et træbeplantet anlæg. Ikke engang Nyrops fantasi formåede at få bugt med dens triste udseende. For at oplive den havde han 1897 foreslået, at man anbragte Bundgårds Gefionspringvand udfor Rådhushaven, men ideen vandt ikke bifald, og 1904 opstilledes på dette sted Bindsbølls og Joakim Skovgaards Dragespringvand, dog uden tyren, som først blev anbragt 1923.

Heller ikke et andet af Nyrops forslag blev realiseret. Hvor Vesterbrogade udmunder i Rådhuspladsen, havde han tænkt sig at anbringe

Rådhuspladsen med »Absalons Gaard«, tidligere hotel Bristol.

to lurblæsere — en på hver side af gaden, højt til vejrs på en søjle. Til alt held blev ideen ikke bifaldet, og lurblæser og søjle fjernedes for først 1914 at blive rejst på sin nuværende plads ud for Paladshotellet, hvis arkitekt, Anton Rosen, har tegnet søjlen, medens billedhuggeren Siegfried Wagner har udført de to figurer på toppen.

Endnu omkring århundredskiftet lå de gamle huse på Rådhuspladsens østre side, men længe varede det ikke, før denne »tarvelige småskårne husrække, der havde dukket sig bag volden, og som nu, da volden faldt, beholdt et underligt lyssky præg«, måtte vige pladsen for de nuværende store ejendomme. De første, der faldt, var de fire små huse, der lå på hjørnet af Frederiksberggade, og som erstattedes af det tidligere hotel Metropol, der nu tilhører Berlingske Tidende. Selv om façaden er »barberet«, er det ikke helt lykkedes at skjule dens slægtskab med stuktidens bygninger. Derimod betegnede Absalons Gaard, det daværende hotel Bristol, ved sin opførelse 1901—02 et ret væsentligt fremskridt.

Grunden ejedes af tømmermester Hans Nielsen, der havde udskrevet en konkurrence om dens bebyggelse. Blandt projekterne var et meget fantastisk af Anton Rosen, der i façaden havde søgt at give en symbolsk fremstilling af Vesterport smykket med et meget højt spir. »Jeg tænkte mig da«, skrev han, »ved byporten en hvid bygning med røde tage, som i sin silhouet gav en mindelse om byvåbnet — kranset af løvhængte balkoner, som omfattede hele anlægget«. Det blev imidlertid Vilhelm Fischer, som kom til at opføre den ny bygning. I stilen slutter den sig på en vis måde til Rådhuset, men har dog en helt igennem selvstændig udformning. For at bryde façadens ensformighed er ejendommen ligesom inddelt i forskellige »huse«. Den fremhæves yderligere af et højt tårn med en kuppelformet hætte.

Under forrige verdenskrig var Bristols restaurant en af de mest søgte i København. Til dens ære digtede Johannes Dam »Visen om Bristol«, som Jacob Gade satte musik til:

Når de langsomt op og ned ad Strøget glider
mellem tre og fem,
hvordan går det Dem?
Tæt ved Rådhuspladsens hjørne De omsider
løber på en god bekendt,
næsten som fra Himlen sendt.
Å, vi må snakke sammen til lidt musik og te,
det er så længe siden, hvorhen? Ja, lad mig se.

Å, Bristol! Bristol dog bli'r
Paradiset, som prisen De gi'r
hvor De træffer igen frøken den og fru den,
og en, som De ikke si'er.
På Bristol altid en rar
lille hyggelig krog De Dem har,
hvor De tar mod visit
og kan muntre Dem frit
i en hyggelig passiar Aa—ar.

Bindesbølls og Joakim Skovgaards Dragespringvand set på baggrund af Paladshotellet.

Bristols saga er forlængst slut, men bygningen, hvori nu blandt andet forsikringsselskabet Absalon har til huse, erindrer endnu i dag det ældre slægtled af københavnere om deres glade ungdomstid.

Få år efter Bristols opførelse nedreves fem ejendomme på den modsatte side Frederiksberggade, deriblandt det gamle gæstgiveri Knapstedsgaard. På tomten rejste den kendte slagtermester Anders Jensen Paladshotellet efter tegning af Anton Rosen. Trods dets beliggenhed er dets façade helt uafhængig af Rådhuset. Stilen er mere plastisk og slutter sig nærmere til barokken end til Nyrops »jugendstil«. De fire mosaikker på tårnet, der skyldes Johannes Krag, forestiller »morgenen«, »dagen«, »aftenen« og »natten«. Nogle år efter hotellets fuldendelse flyttede Politikens redaktion fra Integade til dens nye ejendom på hjørnet af Vestergade, som siden gentagne gange er blevet ombygget og udvidet.

I december er byens juletræ Rådhuspladsens naturlige midtpunkt.

I den fjerneste ende af Rådhuspladsen på det egentlige gamle Halm-
 torv blev hjørnehusene ved Farvergade, deriblandt »Raadhushotellet«,
 nedrevet 1908 og erstattedes af de nuværende forretningsejendomme,
 men først en snes år senere faldt den sidste rest af Halmtorvets hus-
 række, og i stedet opførtes »Kreditkassen for Husejere i København«s
 store ejendom på hjørnet af Lavendelstræde, og på det modsatte hjørne
 Tilsværernes hus. Medens selve bebyggelsen således gradvis skiftede
 karakter, var pladsen ud for Vartov, mellem Lavendelstræde og Farver-
 gade i mange år genstand for diskussion. Det har således været foreslået
 at anbringe et mindesmærke for Grundtvig på dette sted. Ved en konkurrence 1912 fremsatte arkitekterne Ivar Bentsen og P. V. Jensen-
 Klint den tanke at opføre et kuppeldækket mindekapel, der ved en bro
 over Farvergade skulle sættes i forbindelse med Vartov, og i 1913 pro-
 jekterede Holger Jacobsen en beplantning med klippede træer omkring
 en statue af Grundtvig. En tid var Michelangelos David opstillet her,

men den fjernedes, efter sigende fordi den nøgne mandsskikkelse vakte forargelse blandt de gamle koner i Vartov. Under sidste krig var her dels udgravet et stort vandbassin, dels lå her en række lidet pyntelige bunkers, men disse er atter fjernet, vandbassinet tilkastet og stedet udlagt til parkeringsplads.

Rådhuspladsen har imidlertid stedse været byens smertensbarn. Dens uregelmæssige form og dens meget forskelligartede bebyggelse har flere gange givet anledning til forslag om dens modernisering.

I 30'erne erstattedes, som nævnt, »Paraplyen«s hjørne af Richshuset, der skyldes arkitekt Cock-Clausen, og 1938 nedreves Dagmar-teatret til fordel for det under sidste krig så sørgeligt berømte Dagmarhus, som ingeniørfirmaet Kampsax har bygget. For at lette forbindelsen mellem de forskellige dele af Rådhuspladsen udgravedes den underjordiske gang mellem sporvognshellerne og de faste fortove og 1941 det store toilet-anlæg under pladsen.

En virkelig ordning af Rådhuspladsens æstetiske og trafikmæssige problemer er imidlertid påkrævet. At kommunen ikke er blind herfor fremgår af, at den 1941 udskrev en idékonkurrence, der også fremkaldte adskillige interessante forslag, dog uden at det ønskede resultat blev opnået. Som et led i den kommende ordning fjernedes 1948 trafikmestervagten — den såkaldte »Stavkirke«, som Thorvald Jørgensen havde bygget 1902, og foran Rådhuset blev Muslingeskallen opfyldt og erstattet af et fliselagt torv med bænke og blomsterpotter. Det hele har dog en midlertid karakter, men nu som før frembyder Rådhuspladsen — byens mest centrale plads — et malerisk syn på grund af de mange kiosker, udsalgsvogne og kanonfoto grafer, der her har deres stæde.

NOTER

- 1) K. D., I, 190. 2) K. D., I, 261. 3) K. D., I, 335. 4) K. D., I, 335. 5) K. D., I, 336. 6) Lassen, 12. 7) K. D., II, 271. 8) K. D., I, 542. 9) K. D., I, 346. 10) C. A. Jensen i Historiske Meddelelser om København, 3. Rk. II. 58.
- 11) Lassen, 22. 12) Lassen, 14. 13) K. D., I, 423. 14) Lassen, 14. 15) K. D., I, 453. 16) Lassen, 33—34. 17) Lassen, 36. 18) Lassen, 35—36. 19) Lassen, 35—36. 20) K. D., IV, 769.
- 21) C. A. Jensen i Historiske Meddelelser om København. 3. Rk. II, 60. 22) Lassen, 34. 23) Lassen, 34. 24) K. D., VI, 419. 25) K. D., VI, 420. 26) K. D., VI, 420. 27) K. D., VI, 638. 28) K. D., I, 287. 29) K. D., III, 29. 30) K. D., II, 641.
- 31) K. D., VI, 496—505. 32) Optegnet paa et kort i Stadsarkivet. 33) Kaj Flor: De gamle volde, 88. 34) Villads Christensen: København 1840—1857, 5—6. 35) Villads Christensen: København 1840—1857, 17. 36) Før og nu, IV, 1948, 199—200. 37) K. D., VI, 361. 38) K. D., VI, 577. 39) K. D., VII, 10. 40) K. D., VII, 77.
- 41) K. D., V, 791. 42) K. D., V, 799. 43) K. D., VIII, 228. 44) K. D., VIII, 538. 45) K. D., VIII, 541. 46) Villads Christensen: København 1840—1857, 22. 47) Villads Christensen: København 1840—1857, 23. 48) Villads Christensen: København 1840—1857, 23. 49) H. U. Ramsing: Kø-
- benhavnske Ejendomme 1377—1728, IV. Vester Kvarter. 50) I Landsarkivet for Sjælland og i Stadsarkivet.
- 51) Carl Friederich Reiser: Historiske Beskrivelse over den Mærkværdige og meget fyrgterlige store Ildebrand, 1728. 52) Linvald, Mentze, Friis Møller: Danmarks Hovedstad. Fra landsby til storby, 135—36. 53) Jonge: Københavns beskrivelse. 54) Trap: »Kongeriget Danmark«, 1858. 55) Weilbach: Vartov Hospitals Bygninger. Historiske Meddelelser om København. 3. Rk. I, 11—34. Thomas Havning: Vartovs Bygningshistorie. Vartovbogen, 39—64. 56) Brandtaxation 1797. 57) Skødebrev 27. Juni 1796. 58) H. U. Ramsing: Københavnske Ejendomme 1377—1728, IV. Vester Kvarter 85. 59) O. Nielsen: Københavns Historie og Beskrivelse, VI, 43. 60) Skødebrev 19. December 1775.
- 61) Haavard Rostrup: H. W. Bissen, 189. 62) Haavard Rostrup: H. W. Bissen, 208. 63) Før og Nu, IV, 1948, 194—200. 64) C. Nyrop: Industriforeningen i Kjøbenhavn 1838—88; 30 ff. 65) C. Nyrop: Industriforeningen i Kjøbenhavn 1838—88; 159, 162. 66) C. Nyrop: Industriforeningen i Kjøbenhavn 1838—88; 165. 67) Carl Muusmann: Firsernes glade København, 54. 68) Carl Muusmann: Firsernes glade København, 29—35. 69) »Paraplyen«. Den gamle tjener fortæller. 70) Adolf Bauer: Nationaløkonomisk Tidsskrift 1888.

K. D. henviser til Københavns Diplomatium, I—VIII.

Lassen til: *G. F. Lassen*: Dokumenter og Aftakstykker til Københavns Befæstnings Historie; 1855.

KILDEHENVISNINGER

Francis Beckett: Københavns Raadhus opført 1893—1905; 1908.
Carl Bruun: Kjøbenhavn, I-III, 1887—1901. Dansk Biografisk Lexikon.
Krak: Minderige Huse, 1922.
Mogens Lebech: Raadhuspladsen som den blev til — og som den kunne være blevet; 1948.

Oluf Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse I—VI, 1877—1892.
C. Nyrop: Den nordiske Industri- og Kunstudstilling i Kjøbenhavn 1872; 1874.
H. U. Ramsing: Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, I—III, 1940.

